

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 27/2 (Aralık / December 2022), 259-282

Sebülürreşâd ve İctihad Dergilerinin Din Eğitime Yaklaşımı: Mukayeseli Bir Çalışma*

The Approach of Sebilurresad and Ictihad Journals to Religious Education:
A Comparative Study

Abdullah DUMAN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Dr., Directorate of Religious Affairs, Istanbul/Türkiye
abduman1001@hotmail.com ORCID: 0000-0002-7930-4060

Hamit ER

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr., Istanbul University, Istanbul/Türkiye
hamit.er@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-7020-7585

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 23 Temmuz/July 2022 Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Ekim/October 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2022 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as

Duman, Abdullah – Er, Hamit. "Sebülürreşâd ve İctihad Dergilerinin Din Eğitime Yaklaşımı: Mukayeseli Bir Çalışma". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (Aralık 2022), 259-282.

DOI: 10.58568/firatilahiyat.1147667

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Abdullah Duman – Hamit Er).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

* Bu makale "Eğitim (Din Eğitimi) Açısından Sebülürreşâd ve İctihad Dergilerinin İncelenmesi ve Karşılaştırılması" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. / This article is derived from a doctoral thesis entitled "Examination and Comparison of Sebilurresad and Ictihad Magazines in terms of Education (Religious Education)"

The Approach of Sebilurresad and Ictihad Journals to Religious Education: A Comparative Study

Abstract: While entering the 2nd Constitutional Era (II. Meşrutiyet), philosophical and ideological approaches in the fields of religion, society and education closely affected the understanding of religious education. It is possible to observe this effect in a concrete way in the writings and articles about religious education that are discussed in Sebilurresad and Ictihad Journals, which are the leading publications of the period. While Sebilurresad stood out with its Islamic identity, Ictihad was an important representative of the Westernist paradigm. Journals followed the issues of religious education and offered a scientific and philosophical perspective. Since it was seen that readings on religious education were mostly made through the journalism activities of Sebilurresad in the 2nd Constitutional Era, a comparative study was needed on the basis of Ictihad. The aim of this study is to contribute to the solutions of religious education problems and the history of religious education with its dimension extending to the present day on the axis of journals. Sebilurresad was published 641 issues between August 1908 and March 1925, Ictihad published 358 issues between September 1904 and December 1932. This research covers Sebilurresad's years between 1908 and 1925, and Ictihad's between 1904 and 1932. In the research, the documentation method, one of the qualitative research methods, was used. By looking at the discourses of the authors, the data on religious education reached through the scanning of all the journals and the content analysis were compared. In this research, it was concluded that two journals with different ideologies had more similar ideas on religious education, and that their ideological approaches had an effect on the issues they differed, and they both offered suggestions for the solution of some issues that are still up to date.

Keywords: Religious Education, Sebilurresad Journal, Ictihad Journal, Mektep, Madrasah, Darulfunun.

Sebîlürreşâd ve İctihad Dergilerinin Din Eğitime Yaklaşımı: Mukayeseli Bir Çalışma

Öz: II. Meşrutiyet'e girerken din, toplum ve eğitim alanında felsefi ve ideolojik yaklaşımlar, din eğitimi anlayışını yakından etkilemiştir. Bu etkiyi dönemin önde gelen yayınlarından olan Sebîlürreşâd (Sîrât-ı Müstakîm) ve İctihad dergilerinde ele alınan din eğitimi ile ilgili yazı ve makalelerde somut bir şekilde gözlemek mümkündür. Sebîlürreşâd İslamcı kimliği ile ön plana çıkarken, İctihad Batıcı paradigmanın önemli bir temsilcisidir. Bu dergiler din eğitimi meselelerini takip etmiş, ilmi ve felsefi bir bakış açısı sunmuştur. II. Meşrutiyet Döneminde dergicilik faaliyeti içerisinde din eğitimi ile ilgili olarak daha çok Sebîlürreşâd üzerinden okumaların yapıldığı görüldüğünden İctihad üzerinden karşılaştırmalı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Çalışmanın amacı, dergiler ekseninde günümüze uzanan boyutu ile din eğitimi sorunlarının çözümüne ve din eğitimi tarihine katkı sağlamaktır. Sebîlürreşâd Ağustos 1908 ile Mart 1925 yılları arasında 641 sayı, İctihad Eylül 1904 ile Aralık 1932 tarihleri arasında 358 sayı yayımlanmıştır. Araştırma, Sebîlürreşâd'ın 1908 ile 1925, İctihad'ın ise 1904 ile 1932 yılları arasını kapsamaktadır. Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden dokümantasyon metodu kullanılmıştır. Yazarlarının söylemlerine bakılarak dergilerin tamamının taranması ve içerik analizleri ile ulaşılan din eğitime dair veriler mukayese edilmiştir. Çalışma ile farklı ideolojilere sahip iki derginin din eğitimi konularında daha çok benzer fikirler taşıdıkları, ayrıldıkları konularda ise ideolojik yaklaşımlarının etkisinin olduğu ve güncelliğini koruyan bazı meselelerin çözümüne dair öneriler ortaya koydukları sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Sebîlürreşâd Dergisi, İctihad Dergisi, Mektep, Medrese, Darülfünun.

Extended Summary: The 2nd Constitutional Era (II. Meşrutiyet) is a dynamic period in which many articles were written on religious education and experiences were gained. Sebilurresad (Sirat-i Mustakim) and Ictihad were the leading journals of this period. Sebilurresad was published 641

issues between August 1908 and March 1925, *Ictihad* published 358 issues between September 1904 and December 1932. The aim of the research is to examine the articles on religious education in journals in a comparative way in terms of content. Documentation method, one of the qualitative research methods, was used in the research. The research covers the years between 1908 and 1925 for *Sebilurresad* and between 1904 and 1932 for *Ictihad*. Under the title of aims and functions of religious education; *cerr*, *softa*, dervish, village imams, *khutbah*, sermon and preaching are examined. In *Sebilurresad* and *Ictihad*, the concept of *tese'ül*, that is, beggaring, was used as a counterpart to *cerr* and the negative aspects of *cerr* practice were expressed. In *Ictihad*, it is emphasized that the main purpose is against the corrupted and obsolete mindset of *softa*. In *Sebilurresad*, it is stated that the deficiencies in the issue of *softa* were noticed, but the criticisms made in *Ictihad* did not have good intentions. It has been stated in *Sebilurresad* and *Ictihad* that village imams cannot provide qualified service to the villagers and that there is a need for religious officials who are competent not only in religious matters but also in worldly matters. In *Sebilurresad* and *Ictihad*, it is suggested that the *khutbahs* be read in Turkish and that the topics appropriate to the requirements of the age should be included in the *khutbahs*. Under the title of method and search for innovation in religious education, Arabic proficiency in madrasahs, madrasah buildings, improvement of madrasahs, religion lessons in schools, religion lessons in Darulfunun, religious upbringing in Anglo-Saxons, religious and moral upbringing in the family were examined. In *Sebilurresad* and *Ictihad*, attention was drawn to the fact that people who studied Arabic in madrasahs for many years could not learn Arabic properly. Similar ideas were put forward in both journals regarding the inadequacy of madrasah buildings in terms of education and training. In *Ictihad*, the idea of abolishing madrasahs and opening schools in western style was more dominant, but the improvement of madrasahs was also partially advocated. Many articles were published on this subject in *Sebilurresad*, which wanted the improvement of madrasahs. In both magazines, the importance of religious and moral upbringing in the family was emphasized. Under the title of legitimacy and legal basis of religious education, *Tevhid-i Tedrisat*, secular education and national education were examined. In *Ictihad*, *Tevhid-i Tedrisat* was clearly supported. In *Sebilurresad*, the closure of the madrasahs realized with *Tevhid-i Tedrisat* was considered wrong. The writers of *Ictihad* and *Sebilurresad* think differently about secular education. While it was argued in *Ictihad* that consciences could be trained with philosophical and moral ideas instead of religion, in *Sebilurresad*, it was emphasized that Islam is not an obstacle to the development and progress of society, and the idea of not giving place to religious classes in schools was not accepted. Similar ideas have been put forward in *Sebilurresad* and *Ictihad* that religious education is a part of national education. It is clear that in *Sebilurresad* and *Ictihad*, an understanding of religious education in line with the needs of the age is aimed at helping society and the state get rid of the crisis they are in. The issues raised are the same, but there is a relative difference in the approaches to the issues. The different approaches of *Sebilurresad* and *Ictihad* in the understanding of religion and education caused them to separate from each other in the fields of madrasah and secular education. Similar opinions were shared in these magazines on issues other than this, such as preparing the sermons according to the needs of the age and reading the *khutbahs* according to the language of the interlocutor. In terms of religious education in these journals; there are some issues that remain up-to-date, such as the religious education given in pre-school Qur'an courses not being separated from the child's family, the fact that religious education is an indispensable condition for national education, and the teaching of religious knowledge in a way that turns into a morality and value. As a result, still not fully understanding the problems and issues of the past in Turkish education history and keeping an incomparable point of view in this field draws the owners of this heritage into a vicious circle. In this context, the comparative analysis of *Sebilurresad* and *Ictihad* has brought together subjective approaches, albeit to some extent, and

provided the opportunity to present a more holistic perspective on religious education issues with alternative solution proposals.

Keywords: Religious Education, Sebilürresad Journal, İctihad Journal, Mektep, Madrasah, Darulfunun.

Giriş

II. Meşrutiyet, din eğitimi üzerinde birçok yazının yazıldığı ve deneyimlerin kazanıldığı hareketli bir dönemdir. Basın-yayın hayatında fikir ve düşüncelerin daha özgür bir şekilde paylaşıldığı bu dönemde, Sebilürreşâd (Sırât-ı Müstakîm)¹ ve İctihad² gibi toplumsal karşılığı yüksek ve etki alanı geniş dergiler döneme damgasını vurmuştur. Sebilürreşâd Eşref Edip'in, İctihad Abdullah Cevdet'in yayınladığı bir dergidir. İslamcı kanadın önde gelen dergisi olan Sebilürreşâd 1908 ile 1925 yıllarında 641 sayı, İctihad ise 1904 ile 1932 yılları arasında 358 sayı yayınlanmıştır. Dergilerde tarihten siyasete, dinden edebiyata ve eğitimden sanata kadar birçok konu ele alınmıştır. Sebilürreşâd 1925 yılında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile beraber kapatılmış, İctihad da 1932 yılında Abdullah Cevdet'in vefatı ile yayın hayatına son vermiştir. Geniş yayın yelpazesi ve renkli yazar kadrosuna sahip bu dergiler önemli bir kültürel miras özelliği taşımaktadır.

İctihad'ın din eğitimi meseleleri ile yakından ilgilenmesi ve bu alanda değerlendirmelerde bulunması dikkat çekici bir durumdur. İctihad'ın bu özelliği din eğitimi açısından Sebilürreşâd ile bir mukayese yapma imkânı sağlamaktadır.³ Araştırmanın amacı dergilerdeki din eğitimine dair makale ve yazıların muhteva açısından kendi tarihi bağlamı içerisinde karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesidir. Ayrıca, bu sayede hem II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen din eğitim ve öğretimi tartışmalarının daha doğru ve tutarlı bir biçimde anlaşılmasına hem de o dönemden günümüze kadar ilgili meselelere dair yaşanan sürecin daha iyi bir şekilde kavranmasına ve mevzunun asıl çıkış noktasına gidilmesine katkı sağlanmış olacaktır.

Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden dokümantasyon metodu çerçevesinde dergiler incelenmiştir.⁴ Yazarlarının söylemlerine bakılarak dergilerin tamamının taranması ve içerik analizleri ile elde edilen veriler konu başlıkları halinde ele alınarak mukayese edilmiştir.⁵ Araştırma, Sebilürreşâd'ın 1908 ile 1925, İctihad'ın ise 1904 ile 1932 yılları arasında kapsamakta ve bu süre zarfında dergilerde yayımlanan din eğitimi yazı ve makaleleri ile sınırlandırılmıştır.

Dergilerdeki din eğitimi ile ilgili konular çok çeşitlilik göstermektedir. Araştırmada bu konular din eğitiminin amaç ve işlevleri, din eğitiminde yöntem ve yenilik arayışları, din eğitiminin meşruiyeti ve hukuksal temeline yönelik başlıklar altında ele alınmıştır.

¹ Sebilürreşâd Dergisi için Bk. M. Ertuğrul Düzdağ, "Bir Devri Temsil Eden Dergi Yakın Tarihimizin Canlı Şahidi: Sırât-ı Müstakîm-Sebilürreşâd", *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Yakın Tarihimizin Belgeseli 1908-1925*, Sırât-ı Müstakîm Mecmûası 1 (2013), 9-22. Adem Efe, "Sebilürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/251-253.

² İctihad Dergisi için Bk. Yunus Emre Tansu, *Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002). M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981), Nazım H. Polat, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/446-448.

³ Batıcılık akımının din eğitim ve öğretim görüşleri için Bk. Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 201-275. İslamcılarının eğitim ve öğretim görüşleri için Bk. Recai Doğan, *İslamcılarının Eğitim ve Öğretim Görüşleri* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999). Son dönem Osmanlı'da din eğitimi tartışmaları için Bk. Fatma Çapcıoğlu, *Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde)* (Ankara: Akara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁴ Dokümantasyon metodu için Bk. Bilgen Kural, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 170-189. G. A. Bowen, "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-40.

⁵ Sebilürreşâd ve İctihad'daki din eğitimi makale ve yazıların fihristi için Bk. Abdullah Duman, *Eğitim (Din Eğitimi) Açısından Sebilürreşâd ve İctihad Dergilerinin İncelenmesi ve Karşılaştırılması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 434-541.

1. Amaç ve İşlev Bakımından

Din eğitiminin amaç ve işlevleri öncelikle dindar ve ahlaklı bireylerin yetiştirilmesine yöneliktir. Sebülürreşâd ve İctihad'da cerr faaliyetleri, hutbe ve vaazlar gibi alanlarda yetersiz bir din eğitimi sürdürüldüğünden din eğitiminin amaç ve işlevinin yeterince yerine getirilemediğine işaret edilmektedir. Dergi yazarları bu eksikliklerin tespitini yaparak bunlara dair çözüm yolları sunmuşlardır.

1.1. Cerr

Cerr uygulaması Osmanlı'da başlangıçtan beri var olan yaygın din eğitimi faaliyetidir. Medrese talebeleri ve hocaları yılın üç ayında (Recep, Şaban ve Ramazan) köy, kasaba ve şehirlerde halka vaaz, irşat ve Kur'an eğitimi hizmetlerini götürmüşlerdir. Cerr faaliyetlerini sürdüren kişilerin ihtiyaçları gittikleri yer tarafından karşılanmıştır. Cumhuriyet döneminden sonra bu uygulamaya son verilmiştir.

Ahmet Vasfi Hatipzade, leyli mektep talebesi maaş alırken medrese talebesinin cerre çıkarak sadakaya muhtaç bırakıldığını söylemektedir.⁶ Ethem Ruhi, talebelerin cerre çıkmasından dolayı tatil yapamadıklarını, cerr için gittikleri köy ve kasabalarda başka bir gelirleri olmadığından dilenci durumuna düştüklerini ve bu durumdan kurtulmaları için talebeye uygun bir maaş verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷

Abdullah Cevdet, Macar Katolik talebeleri ve medrese talebeleri arasında yaptığı karşılaştırmada, medrese talebelerinin yılın üç ayını dilencilik ile geçirdiklerine, Macar talebelerinde ise böyle bir şeye rastlanmadığına, ihtiyaçlarının mektepleri tarafından karşılandığına ve cerr uygulamasının yanlış olduğuna işaret etmektedir.⁸

Cerr faaliyetleri, Sebülürreşâd ve İctihad yazarlarınca medrese talebelerinin dilenci durumuna düşürülmüş olmalarından dolayı tenkit edilmiştir. Dergi yazarları, medrese talebelerinin cerr faaliyetini sürdürürken hükümet veya medreseler tarafından maddi destekten yoksun bırakılıp gittikleri yerlerdeki kişilere muhtaç halde bırakılmalarını dilencilik olarak nitelemiştir. Her iki dergide de tese'ül yani dilencilik kavramı cerrin karşılığı olarak kullanılmış ve cerr uygulamasındaki olumsuzluklar dile getirilmiştir.

1.2. Softalık

Softa, Osmanlı'da medreseliler için kullanılan bir terimdir. II. Meşrutiyet yıllarında softalara karşı özellikle İctihad ve Terakki mensuplarının tepkileri giderek artmıştır. Dönemin muhtelif yayınlarında softaların itibarını sarsma yolunda yazılar kaleme alınmıştır. Cumhuriyet döneminde de benzer şekilde din adamına ve medreselilere yönelik tenkitler sürdürülmüştür.

Sebülürreşâd, 238. sayısında "Softalığa İlanı Harp" adlı makalede softalara yapılan hakaret ve aşağılamadan ötürü İctihad'ın kapatıldığını okuyucularına duyurmuştur.⁹ Dergi'de, birlik ve beraberliğe en çok ihtiyaç duyulan bir dönemde İctihad'ın yaptığı bu gibi haberlere itibar edilmemesi, softaların da vatanın evlatları oldukları, medreselileri rencide eden ve kötüleyen kişilere karşı hükümetin gerekeni yapacağı ifade edilmektedir.¹⁰ Medrese talebeleri kendilerinin sahte softalar şeklinde aşağılandıklarını ve bu durumdan rahatsızlık duyduklarını dile getirmekte ve

⁶ Ahmet Vasfi Hatipzâde, "Terbiye Ta'lim, Medâris-i İlmiye", *Sebülürreşâd* 10/240 (4 Nisan 1329), 96.

⁷ Ethem Ruhi, "Dertlerimiz: Cerrcilik", *Sebülürreşâd* 10/248 (30 Mayıs 1329), 232.

⁸ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", *İctihad* 4/60 (4 Nisan 1329), 1304. Ayrıca Bk. Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tadrîsât", *İctihad* 19/168 (1 Ağustos 1924), 3397.

⁹ "İctihad'ın Tatili", *Sebülürreşâd* 10/238 (21 Mart 1329), 72.

¹⁰ "Sebülürreşâd", *Sebülürreşâd* 10/238 (21 Mart 1329), 72.

düşürüldükleri bu tezyif ve tahkir durumundan kurtulabilmeleri için öncelikle Ders-i âm Efendilerin eski ve hatalı ders usullerini terk etmekle göreve başlamaları gerektiğini belirtmektedirler.¹¹

Kılıçzade İ. Hakkı, Yunus Hoca diye isimlendirdiği medrese talebesi hakkında bir hikâye kaleme almıştır. Bu hikâyede medrese mensuplarının bazılarının gece hayatına, içkiye ve sigaraya düşkün oldukları şeklinde olumsuz kanaatler belirtilmektedir.¹² Kılıçzade, softalık zihniyetinin devletin ilerlemesine engel teşkil ettiğinden bahsetmektedir. Yazara göre softalar, daha önceki dönemlerde olduğu gibi padişahı yanlış yönlendirmektedirler.¹³ Softalar, ilerleme ve bilime karşıdirlar.¹⁴ Fakat softalar içinde dine ve millete hizmet etmiş Hoca Şakir Efendi, Mahmud Esad Efendi, Musa Kazım Efendi ve Cemaleddin Efendi gibi seçkin isimler de vardır.¹⁵ Abdullah Cevdet'e göre Kılıçzade'nin yaptığı tenkitler medreselileri aşağılamaya yönelik değildir. Eleştiriye tabi tutulan bozulmuş softalık sistemidir.¹⁶

İctihad'da softalığa yapılan sert tenkitlerin yanında başkaca yazılarda softalığa yönelik daha dikkatli bir üslupla da kullanılmıştır. Dergide, asıl amacın bozulmuş ve eskimiş softalık zihniyetinin karşısında olduğu vurgulanmış ve softa düşmanı olunmadığı dile getirilmiştir. Sebülürreşâd'da ise softalık meselesindeki eksikliklerin farkında bulunduğu ancak İctihad'da softalığa yapılan eleştirilerin iyi niyet taşımadığı belirtilmiştir.

1.3. Dervişlik

Dervişler, bir mürşide bağlı Allah ve Peygambere manevi açıdan ulaşma gayreti içinde olan kimselerdir. Dervişler Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesinde önemli rol üstlenmişlerdir. 1925 yılına gelindiğinde dervişlerin faaliyetlerini sürdürdükleri tekke ve zaviyeler kanun aracılığı ile kapatılmıştır.

Sebülürreşâd'da yaygın din eğitimi verilen yerler olarak tekke ve zaviyelerin daha ilmi ve fonksiyonel hale getirilmeleri hususları ele alınmış ve Merâkiz-i Tekaya Ta'limât-nâmesi ile bazı esaslar zikredilmiştir. Örneğin, Yenikapı Mevlevîhânesi'nde yapılan bir sohbette tekke ve zaviyeler için bir mektep tesis edilmesi, buranın inşa giderleri için İstanbul'da bulunan üç yüz kadar tekkenin postnişinden nakdi destek alınması, mektep programının tarikat ve marifete intisap etmiş kişilerce oluşturulması, Arapça ve Farsça tedrisata önem verilmesi, bununla beraber fıkıh, akait, hadis, tefsir ile Fusûs'l-Hikem, Fütûhat-ı Mekkiyye ve Mesnevî-i Şerîf gibi kitapların okutulması konularına temas edilmiştir. Böylece meşihatın evladiye olmasını ilga yerine meşâyih evladına mahsus bir mektep açılmış olacak ayrıca kavli ve fiili hurafelerin önüne geçilecektir.¹⁷ Merâkiz-i Tekaya Ta'limât-nâmesine göre tekke merkezlerinde haftada birer saat İslam ahlakının faziletine dair halk için güncel dini konuların işlenmesine önem gösterilecektir.¹⁸

Kılıçzade'ye göre softalarla birlikte dervişlerin de birçoğu için aynı olumsuz değerlendirmeler geçerlidir. Yazar, hali hazırdaki dervişliğin din ve millete bir faydasının olmadığını vurgulamaktadır. Vatandaşlardan bozulmuş softalık gibi bozulmuş dervişlik anlayışından da uzak durulması istenmiştir. Diğer taraftan dervişlerin bazıları felsefi bir bakış açısına sahip olduklarından fikir yönünden hür kişilerdir. Ancak onlar da tembellik ve miskinlikten kurtulamamışlardır. Buna rağmen dervişlerin önde gelenleri yiğit ve özü sözü bir kişilerdir.¹⁹

¹¹ Usturumcalı Salih Zeki vd., "Görmek İstemeyenlerin Nazar-ı İnsafına!", *Sebülürreşâd* 10/242 (18 Nisan 1329), 135.

¹² Kılıçzade İsmail Hakkı, "Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe", *İctihad* 4/77 (22 Ağustos 1329), 1704-1705.

¹³ Kılıçzade Hakkı Bey, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb", *İctihad* 4/58 (14 Mart 1329), 1278.

¹⁴ Kılıçzade Hakkı Bey, "Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb", 1279.

¹⁵ Kılıçzade İsmail Hakkı, "Dervişlik, Softalık Meselesi", *İctihad* 4/62 (18 Nisan 1329), 1350-1351.

¹⁶ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1303.

¹⁷ Tahirü'l-Mevlevî, "Medresetülmeşâyih Dolayısıyla Bir Hatıra", *Sebülürreşâd* 13 (11)/285 (13 Şubat 1329), 398-399.

¹⁸ "Merakiz-i Tekaya Talimatnâmesi", *Sebülürreşâd* 15/369 (12 Eylül 1334), 97.

¹⁹ Kılıçzade İsmail Hakkı, "Dervişlik, Softalık Meselesi", 1349.

İctihad'da softalıkta olduğu gibi dervişliğin de bozulduğu ve devletin ilerlemesine engel teşkil ettiği belirtilmektedir. Dergi'de dervişlerin olumsuz yönlerine değinilirken dervişlerden bazılarının yiğit ve dürüst kişiler oldukları da vurgulanmıştır. Sebülürreşâd'da geçen bir konuşmada tekke mensuplarının eğitilmeleri ile ilmi yönden yeterli hale getirilmeleri ve çağın gerisinde kalmamaları gerektiği üzerinde durulmuştur.

1.4. Köy İmamları

İmamlar din görevlisi olarak toplumda önemli bir vazifeyi yerine getirmektedirler. İslam'ın ilk yıllarından beri imamlar sadece ibadet işlerini yürütmekle değil toplumun ihtiyaçlarını da karşılama konusunda birtakım sorumluluklara sahip olmuştur. Osmanlının son dönemlerinde özellikle köy imamları köylünün tenvir edilmesinde yetersiz kalmışlardır.

Ahmet Cevdet'e göre devlet öteden beri din görevlisi yetiştirme işinde yetkin olamamış ve meşihat ise bu konuda görevini tam olarak ifa edememiştir. Yazar, Lehistan'da köy papazlarının köy gençliğine milli vazifelerinin neler olduğunu öğretebildikleri halde köy imamlarının bu görevi yerine getiremediklerinden bahsetmektedir.²⁰ Mustafa Asım, köylüye dinini ve dünyasını öğretmenin zor bir iş olduğunu belirtmiştir. Yazara göre harpten dolayı köyler imamsız kalmamıştır ancak bu imamların birçoğu köylüye sözlerini işitecek yetkinlikte olamamıştır. İçlerinden açık ve anlaşılır kitapları okuyup anlayıp ahaliye anlatabilecek imamlar da vardır fakat imamlık ve hatiplik gibi kutsi ve önemli bir vazifeyi ehline vermek şarttır. Bu iş ise meşihat makamının bir borcu ve görevidir.²¹

Satı el-Husri, kaymakamlık yaptığı dönemde medreselilerin köylüler üzerinde derin etkileri olduğunu yakından gördüğünü söylemektedir.²² Abdullah Cevdet Batı'dan örnek vermektedir, Cevdet'e göre Macar Katolik softaları eğitimlerini tamamladıktan sonra köylere birer rahip olarak atanmaktadır. Macar softaları köylerde en basit hali ile tabiplik, mühendislik, hâkimlik, ziraat muallimliği ve mühendislik yapabilecek, halkın ihtiyaç ve taleplerini karşılayabilecek bilgi ve deneyime sahiptir. Mesela, evcil hayvanlardaki hastalıkları anlayacak ve tedavi edebilecek kadar baytarlığı bilmektedirler.²³ Yazar, papazların her pazar günü ibadetten sonra dini konular dışında halka konferanslar verdiğiinden bahsetmekte ve bu şekilde vazife yapacak köy imamlarının bulunmadığına işaret etmektedir.²⁴

Sebülürreşâd ve İctihad'da köy imamlarının köylüye nitelikli hizmet veremedikleri, devletin sorumluluk içinde hareket ederek bu soruna acil bir çözüm bulması gerektiği ve sadece dini konulara değil dünyevi meselelere de hâkim din görevlilerine ihtiyaç olduğu belirtilmektedir.

1.5. Hutbe

Hutbe yaygın din eğitiminin önemli bir parçasıdır. Hz. Muhammed bizzat kendisi hutbe okumuştur. Hutbeler dini ve dünyevi konularda halkı aydınlatan bir özelliğe sahiptir. II. Meşrutiyet döneminde hutbelerin tesir ve veriminin düştüğü dönemin düşünürlerince ele alınmış ve hutbelerin daha etkili olması yönünde önerilerde bulunulmuştur.

Kazanlı Halim Sabit, hutbelerin Cuma ve Bayram namazlarında okunduğunu, dini, ilmi, siyasi yönden önemli konuları ihtiva ettiğini ve nutuk ile eş anlamlı olduğunu belirtmektedir.²⁵ Hafız Mehmed Tahir, taşralarda okunan hutbelerin artık çığırından çıktığını ve galat ifadeler, teganni ve

²⁰ Ahmed Cevdet, "Terbiye-i Milliyye ile Terbiye-i Diniyye", *Sebülürreşâd* 24/619 (2 Teşrin-i Evvel 1340), 331.

²¹ Mustafa Asım, "Köylülerimiz", *Sebülürreşâd* 15/370 (19 Eylül 1334), 111.

²² Sâti (el-Husri), "Tanzimatçılık Meselesi-I-", *İctihad* 4/64 (02 Mayıs 1329), 1381.

²³ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1304.

²⁴ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1305.

²⁵ Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair: Kablelbise Hutbe", *Sırât-ı Müstakîm* 1/6 (18 Eylül 1324), 88.

sınırlı nutuklarla cemaat üzerindeki etkisini yitirdiğine dikkat çekmektedir.²⁶ Bereketzade Safvet'e göre hal ve mevkiye uygun olmayan bir takım nazik cümleler, anlaşılmayan ibareler, seci ve kafiyelemlerle hutbeler asıl amacının dışına çıkarak dua mahiyetinde kalmaktadır.²⁷ İbrahim Besim, hutbelerin belirli konularla sınırlı tutulduğuna ve irşat hizmetlerinde yetersiz kaldığına işaret etmektedir.²⁸ Alimcan el-İdrisi'ye göre hutbeler muhatabının dilinde okunmalıdır.²⁹ Hutbelerin uzunluğu konusunda kendi hazırladığı hutbeyi örnek olarak gönderen Mehmed el-Celveti de hutbelerin özellikle Türk beldelerinde gereğinden fazla uzun tutulmamasını tavsiye etmiştir.³⁰

İctihad'da, "Pek Uyanık Bir Uyku" adlı yazıda içtihad kapısının yeniden açılmasının yanında Kur'an ve sahih hadislerin Türkçeye tercüme edilmesi lüzumuna işaret edilmiş; İslam'ın iki temel kaynağının Türkçe olarak tercüme edilmesinin yanında bundan sonra hutbelerin de Türkçe olarak yazılması ve okunması, aynı zamanda hutbe konularının çağın ihtiyacına göre seçilmesi gerektiği belirtilmiştir.³¹ İctihad'da, ibadet dilinin kullar tarafından anlaşılır olmasının millete istiklal, refah ve nur sağlayacağı savunulmuştur.³²

Her iki dergide de hutbelerin dönemin bir meselesi olduğu konusunda benzer fikirler ortaya konulmuştur. Dergilerde, hutbelerin Türkçe okunması ve hutbelerde çağın gereklerine uygun konuların yer alması önerilmiştir.

1.6. Vaaz ve Vaizlik

Hutbeler gibi vaazlar da yaygın din eğitiminin önemli bir vasıtasıdır. Vaazların kitleleri etkileme ve toplumu iyiye götürme gücü olduğundan özellikle II. Meşrutiyet döneminde vaaz ve vaizlik üzerinde önemle durulmuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre vaaz ve nasihat eşanlamlıdır. Vaaz ve nasihatler kalbi yumuşatmalı, dünyevi ve uhrevi fazilet ve vazifeleri öğretmeli, Allah'ın sevap ve azabını hatırlatarak bireyi doğru yola sevk etmelidir.³³ Yazar, vaaz ve nasihatlerde bazı temel esaslara dikkat edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bilmen'e göre vaiz güzel ahlak sahibi olmalıdır. Vaiz ne kadar âlim ve bilgili olursa olsun öncelikle anlattıklarını kendi hayatına tatbik etmelidir. Vaiz, vaazda şahsi ve siyasi konulara girmemeli, söyleyeceklerini önceden bir tertip ve düzene koymalıdır. Vaiz, ifadelerini güzel ve nezaket içinde kullanmaya özen göstermeli, cemaati rencide etmemeli ve konuları işlerken daha çok siz yerine biz kelimesini kullanmalıdır.³⁴

Hamdullah Suphi, mabetlerin cemaatsiz kaldığı bir dönemi yaşadıklarını, ilim sahibi vaiz ve hatiplerin yerini hurafeleri anlatan yarım ve yetersiz âlimlerin aldığını söylemektedir.³⁵ Aksekili Ahmed Hamdi'ye göre vaiz, ümmeti terbiye eden, hikmeti anlatan ve telkin eden bir muallimdir. Artık vaizler, cemaatin ve çağın ihtiyacını takdir edememektedirler. Son zamanlarda vaizler dersiamlardan düşük bir derecede tutulmuş ve bu vazife daima ruûs imtihanlarını kazanamayanlara verilmiştir. Bundan dolayı ulema vaaza tenezzül etmemekte ve vaaz yapanların nitelikleri gün geçtikçe düşmektedir.³⁶ Medresetü'l İrşad'ı teftiş eden Aksekili, medresenin oldukça kötü bir durumda

²⁶ Balcıade Edremitli Mehmed Tahir, "Taşralarda Hutbe ve Hatipler", *Sırât-ı Müstakîm* 3/73 (14 Kânûn-ı Sâni 1325), 331.

²⁷ Bereketzade Saffet, "Hutbelere Dair", *Sırât-ı Müstakîm* 2/27 (12 Şubat 1324), 10.

²⁸ İbrahim Besim, "Hutbe", *Sırât-ı Müstakîm* 5/116 (11 Teşrin-i Sâni 1326), 199.

²⁹ Alimcan el-İdrisi, "Hutbelere Dair", *Sırât-ı Müstakîm* 5/120 (9 Kanûn-ı Evvel 1326), 264.

³⁰ Mehmed el-Celveti, "Hutbelere Dair", *Sırât-ı Müstakîm* 3/69 (17 Kânûn-ı Evvel 1325), 263.

³¹ Kılıçzade İsmail Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İctihad* 4/57 (7 Mart 1329), 1261-1263.

³² Abdullah Cevdet (Karlıdağ), "Tanrı'ya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmâm", *İctihad* 21/202 (15 Nisan 1926), 3942.

³³ Ömer Nasuhi, "Vaaz ve Vâizler", *Sebîlürreşâd* 23/589 (21 Şubat 1340), 266.

³⁴ Ömer Nasuhi, "Vaaz ve Vâizler", 266-267.

³⁵ Hamdullah Supdi, "Maârifeye Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârifeye Müteallik Mesâil-i Muhtelifeye Hakkındaki Nokta-i Nazarları I", *Sebîlürreşâd* 19/477 (23 Nisan 1337), 90.

³⁶ Aksekili Ahmed Hamdi, "Medresetü'l-İrşad", *Sebîlürreşâd* 21/538-539 (21 Haziran 1339), 142.

olduğunu ve medreseye rağbet kalmadığını görmüş ve bu alanda alınacak önlemleri on dört madde halinde sıralamıştır.³⁷

Kılıçzade İ. Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku" başlığı altında İctihad'da kaleme aldığı yazısında vaizlerin vaazlarda dikkat etmesi gereken hususları belirtmektedir. Vaizler, Ramazan aylarında ve diğer mübarek günlerde camilerde birtakım cahil ve fasit halkın kullandıkları konuşma tarzını kullanmamalı, bunun yerine fazilet ve ahlaka uygun temiz ve düzgün bir dil seçmelidir. Vaizler, kendilerinin dahi anlayamadıkları derin mevzulara girmemeli, bunun yerine edep-adap, miras taksimi ve sünnetten sonra vatanperverlik, faziletli amel, tasarruf, helal kazanç, güzel ahlak, kardeşlik ve muhabbet, İctihad-ı İslam'ın önemi ve kuvvetli olmanın gerekliliğinden bahsetmelidir.³⁸ Mahmut Sadık, baskı ve keyfi idarelerde din adına çıkarılan bid'atlerin idarecilerin arzusuna uygun bir şekilde halkın zihniyetine yerleştirildiğini, bu zihni yapıya sahip olanların dinin izah ve tefsirinde de rol aldıklarını bu durumun değiştirilmesinin de kolay olmayacağına işaret etmiştir.³⁹

Sebülürreşâd ve İctihad'da, vaaz ve vaizlikte yaşanan problemlere değinilmiştir. İctihad'da öncelikli olarak vaazlarda ele alınan konuların değiştirilmesi tavsiye edilmektedir. Sebülürreşâd'da da benzer şekilde çağın ihtiyacına uygun konuların seçilmesi önerilmekte ve vaizlerin iyi yetiştirilmeleri gerektiği üzerinde durulmaktadır.

2. Yöntem ve Yenilik Arayışları

Din eğitiminde yöntem ve yenilik arayışlarında medreseler başta olmak üzere birçok alanda bu ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Artık eski eğitim ve öğretim usullerinin yerine yeni ve çağa uygun metotların alması düşüncesi daha çok kabul görmeye başlamıştır. Dergiler bu konuda kendi paradigmaları içerisinde düşüncelerini sunmuştur.

2.1. Medreseler

Medrese eğitimi Osmanlı'nın en temel eğitim sistemidir. Özellikle Tanzimat ile birlikte eğitimde mektep sistemine geçilmesi medrese eğitiminin ihmal edilmesinin nedenlerinden biri olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde medreseler için birçok ıslah denemeleri yapılsa da savaş ve dönemin şartları bu girişimlerin başarılı olmasını engellemiştir. Sebülürreşâd ve İctihad'da medreselerin ıslahı, medrese binaları ve medreselerde Arapça öğretimi öne çıkan konulardandır.

2.1.1. Medreselerde Arapça Yeterliliği

Medrese eğitiminde Arapça kilit taşıdır. Ders kitaplarının birçoğu Arapça olduğundan Arapçanın öğretilmesi de o derecede önem taşımaktadır. Medreselerde Arapçanın doğru düzgün öğretilmediği ve talebenin Arapça konuşmadığı II. Meşrutiyet döneminde tartışılan konular arasındadır.

Ömer Fuad, Bursa'daki medrese talebeleri ile bir görüşme yapmıştır; bu görüşmede medrese talebeleri Arapçayı yeterince öğrenemediklerini, hocalarının da bu konuda yeterli olmadığını ve yaşadıkları bu soruna bir çözüm beklediklerini dile getirmişlerdir.⁴⁰ A. Şükrü, müsteşriklerden birinin Türklerin Arapça okuması ile ilgili makalesinde, Türkler'in on-on beş sene Arapça öğrendikten sonra İbn-i Rüşd'ün kitabını okuyamadıklarını söylemesi karşısında talim usulünde yapılacak değişikliklerle Arapça öğreniminin eskiden olduğu gibi sağlanabileceğini savunmuştur.⁴¹ Niyazi'ye göre Arapça öğretimi için mütehasıslar görevlendirilmeli, örneğin sarf ilmini öğretecek

³⁷ Aksekili Ahmed Hamdi, "Medresetü'l-İrşad", 143-144.

³⁸ Kılıçzade Hakkı Bey, "Pek Uyanık Bir Uyku", 1261-1264.

³⁹ Mahmut Sadık, "Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fitrat", *İctihad* 4/85 (19 Kânûn-ı Evvel 1329), 1872-1873.

⁴⁰ Ömer Fuad, "Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsûsumuzdan: Medreseler", *Sebülürreşâd* 10/252 (27 Haziran 1329), 299.

⁴¹ A. Şükrü, "Medârisin Hayat ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir?", *Sebülürreşâd* 18/462 (1 Nisan 1336), 238.

kişiler sadece o alanda eğitim vermeli ve Arapça öğreniminin maksadını gerçekleştirmek için ilimlerden birer metin derinlemesine talebeye okutulmalıdır.⁴²

Abdullah Cevdet, yirmi sene medreseye devam eden talebelerin doğru düzgün Arapça okuyup yazamadıkları gibi Türkçe bile doğru okuyup yazamadıklarını ifade etmektedir.⁴³ Zeki Magamez, medreselerde uzun yıllar kullanılan Arapça'nın dini, ilmi, içtimai, siyasi büyük bir medeniyeti taşıdığına ve asil bir dil olduğuna işaret etmekte ancak er geç Avrupa tahsili görmüş aydın gençler sayesinde Arapça'nın kendi anadilinin konuşulduğu yerlerde bile tarihe geçeceğini ön görmektedir.⁴⁴

Sebülürreşâd ve İctihad'da, medreselerde uzun yıllar Arapça eğitimi alan kişilerin Arapçayı doğru düzgün öğrenemediklerine dikkat çekilmekte ve bu durum büyük bir eksiklik olarak görülmektedir. Sebülürreşâd'da bu eksikliğin Arapça eğitim usulünün değiştirilmesi ile giderilebileceği savunulmaktadır. İctihad'da ise bir dil devriminden bahsedilmekte ve her alanda Latin harflerine geçme önerilmektedir. Her iki dergide de medreselerdeki Arapça öğretim sisteminin yetersiz olduğu konusunda benzer fikirler ileri sürülmüştür.

2.1.2. Medrese Binaları

Bir eğitim ve öğretim kurumunun fiziki açıdan elverişli olması içinde sürdürülen eğitimin kalitesini artırır. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde medrese binaları artık oldukça eskimiş bir haldedir ve çağın ihtiyacına cevap verememektedir. Medrese talebeleri bu ortamlarda hasta olmakta ve aldıkları eğitimin verimi ve kalitesi de düşmektedir. Dönemin düşünürleri medrese binalarının kullanılmayacak derecedeki içler acısı hallerini görmektedirler. Onlara göre bu binalar yenilenmeli ve modern tarzda binalarda eğitim ve öğretim sürdürülmelidir.

Müftizade, medreselerde talebelerin kaldıkları odaların eğitim ve sağlık açısından uygun yerler olmadığını, bu kurumlarda bir kütüphane yanında öğrencilerin ihtiyaçlarını giderebilecek bir çamaşırhanenin bile bulunmadığını belirtmektedir. Yazar, İstanbul'da kullanılmayan yüz kırktan fazla medresenin değerlendirilerek yerlerine her açıdan daha münasip medreselerin açılmasını önermiştir.⁴⁵ Hatipzade, medreselerin tedrisat yapılan yerler olmaktan çıktığını, talebenin ikametgâh merkezine dönüştüğünü, artık konum ve mekân açısından eğitim ve öğretime uygun bir özellik taşımadığını söylemektedir.⁴⁶ Haşim, İstanbul'da bulunan medreselerin ders işlenmeyecek halde olduğundan ve medreselerde rutubet kaynaklı hastalıkların baş gösterdiğinden bahsetmektedir.⁴⁷

Abdullah Cevdet, Macaristan'da ziyaret ettiği rahipler mektep binası hakkında bilgi paylaşmaktadır. Hristiyan rahipler yetiştiren bu mektep büyük bir bahçesi, elektrikli dış kapısı ve zili olan bir binadır. Bekleme salonunun duvarlarında teoloji ulemalarının ve İmparator Franz Joseph'in resimleri, yine bu salonda farklı dillerde dergi ve gazeteler bulunmaktadır. Bir rahip mektebi olmasının yanında mektebin fen ilimlerini ihtiva eden bölümleri bile vardır. Bu binalar talebelerin tüm ihtiyaçlarının karşılandığı modern bir görünümündedir. Ancak medrese talebeleri bu imkânlarla sahip değildir, bir yandan eğitim ve öğretimlerini sürdürmek diğer taraftan masraf ve ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorundadırlar.⁴⁸ Yazar, Viyana'daki Rahipler Mektep binasının İstanbul'daki yeni postahane ve Düyûn-ı Umûmiyye binası seviyesinde teşkil ettirildiğini söylemekte ve böyle bir yerde yetişen Macar softasının daha avantajlı olduğuna işaret etmektedir.⁴⁹

⁴² Astanalı Niyazi, "Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: İştirak-ı Efkâr", *Sebülürreşâd* 10/243 (25 Nisan 1329), 147.

⁴³ Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât", 3397.

⁴⁴ Zeki Megamiz, "Arap Lisânı ve Latin Harfleri", *İctihad* 24/271 (15 Nisan 1929), 5152-5153.

⁴⁵ Müftizâde Mehmed Es'ad, "İstanbul Medreseleri", *Sebülürreşâd* 21/540-541 (28 Haziran 1339), 161-162.

⁴⁶ Ahmet Vasfi Hatipzâde, "Terbiye Ta'lim, Medâris-i İlmiye", 96-97.

⁴⁷ Haşim, "İslah-ı Medâris ve Esbab-ı İnhitâtımız", *Sebülürreşâd* 10/254 (11 Temmuz 1329), 322.

⁴⁸ Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrîsât", 3397.

⁴⁹ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1305.

İctihad'da rahipler binası ve özellikleri örnek gösterilerek eğitim ve öğretim için ideal fiziki ve sıhhi ortam tasvir edilmiş, medreselerin eğitim için zamanın şartlarını taşımadığına dikkat çekilerek bu eksikliğin giderilmesi tavsiye edilmiştir. Her iki dergide de medrese binalarının eğitim ve öğretim açısından yetersiz olduğu ve sıhhi açıdan talebelerin olumsuz yönde etkilendiğine dair benzer fikirler ileri sürülmüştür.

2.1.3. Medreselerin İslahı

Medreselerin ıslahına sadece II. Meşrutiyet yıllarında değil Tanzimat yıllarında da teşebbüs edilmiştir. Medreselerin ihmal edilmiş olması bunun yanında nitelikli din görevlilerine de ihtiyacın bulunması medreseleri hep gündemde tutmuştur. Medreselerin ıslah edilmesi yanında medreselerin tamamen kaldırılması da savunulmuştur. II. Meşrutiyet döneminde medreseler ıslah edilmek istenmiştir. Ancak dönemin şartları buna uygun olmadığından ıslah girişimleri başarılı olamamıştır. 3 Mart 1924'te Tevhîd-i Tedrisat Kanunu ile birlikte medreseler kapatılmıştır.

Hafız Mehmed Hilmi'ye göre medreseler ıslah edilmelidir. Dinen ve aklen medreselerin ıslahı farzdır. Bu ıslahı ise ilmiye mensupları ile birlikte hükümet yapmalıdır.⁵⁰ Müderris Aksekili Mustafa Hakkı'ya göre Ders Vekâleti taşra medreselerini ihmal etmiştir. Hilafet Makamı da beş sene içinde medreselerin ıslahı namına bir faaliyette bulunmamıştır.⁵¹ Tunalı Hilmi'ye göre medreseler bir problem olarak durmaktadır. Tarihte Osmanlıyı Osmanlı yapan ulema ve askerlerdir. Yeniçerilik kalkmış ve yerine yeni bir askeri sistem gelmiştir. Sıra ulema ve medreselerdedir. Ancak hala medreselere bir çeki düzen verilememiş ve medreseler kendi hallerine terk edilmişlerdir.⁵² Sebülürreşâd, şarkın ilerlemesi ve gelişmesi Batı'nın mekteplerini taklitle değil medreselerin ıslahı ile gerçekleşebileceğini savunmaktadır.⁵³

Kılıçzade İ. Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku" başlığı altındaki yazısında medreselerin kaldırılarak yerlerine Collège de France ve École Polytechnique gibi modern tarzda üniversitelerin kurulmasını önermektedir.⁵⁴ Diğer taraftan Abdullah Cevdet'e göre medreselere ihtiyaç vardır, öyle ki bu ihtiyaç harbiye ve tıp mekteplerine olan ihtiyaç kadar ehemmiyetlidir.⁵⁵ Satı Bey, medreselilerin mekteplilerden daha ciddi ve sabırlı olduklarından, medreselerin ıslahıyla orada yetişenlerin memlekete daha faydalı olacağından ve Tanzimat aleyhtarları bazı kişilerin dönemin yenilikçilerini yalnız medreseleri ıslah etmediklerinden değil medreseler yanında mektep açtuklarından dolayı tenkit ettiklerinden bahsetmektedir.⁵⁶ Satı Bey'e göre medreselerin ıslahı meselesi tarihe ait bir mesele değil siyasete ait bir meseledir. Bundan dolayı eski mücedditleri suçlamak doğru değildir. Medreseleri ıslah meselesi bugünün ve yarının meselesidir. Şimdi medreseleri niçin ıslah etmediler diye yaşanan sorunu tarihe bırakmadan "Şu an medreseler niçin ıslah edilmiyor? Ne zaman ve nasıl ıslah edilecek?" soruları sorulmalıdır.⁵⁷

İctihad'da medreselerin tamamen kaldırılıp yerine Batı tarzında okulların açılması fikri daha ağır basmakla beraber medreselerin ıslahı da kısmen savunulmuştur. Medreselerin ıslahını isteyen Sebülürreşâd'da ise bu konuda birçok yazı yayımlanarak medreselerin ıslahı ve yaşatılması yakından takip edilmiştir.

⁵⁰ Hafız Mehmed Hilmi, "Medâris Meselesi", *Sebülürreşâd* 10/251 (20 Haziran 1329), 279.

⁵¹ M. Hakkı, "Terbiye ve Ta'lîm, Ulemâda Hareket-i Fikriyye: Ulemâ-yı İslâmiyye ile Hasbihal", *Sebülürreşâd* 10/250 (13 Haziran 1329), 260.

⁵² Tunalı Hilmi, "Medreseler Kongresi!..: (Osmanlı Müslüman Ulemâsına Bir Davet)", *Sırât-ı Müstakîm* 3/54 (3 Eylül 1325), 27.

⁵³ Halis Efendi, "Âlem-i İslâm'a Tebşir Medâris-i İlimiyede Bir Hatve-i Tekâmül", *Sırât-ı Müstakîm* 3/76 (4 Kânûn-ı Sâni 1325), 380.

⁵⁴ Kılıçzade Hakkı Bey, "Pek Uyanık Bir Uyku", 1261-1262.

⁵⁵ Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", 1306.

⁵⁶ Satı (el-Husri), "Tanzimatçılık Meselesi-I-", 1381-1383.

⁵⁷ Satı (el-Husri), "Tanzimatçılık Meselesi-I-", 1381-1382.

2.2. Mekteplerde Din Dersleri

Tanzimat'la birlikte mektepler ön plana çıkmış ve birçok alanda mektepler açılmaya başlanmıştır. Mektep müfredatında din derslerine yer verilmiştir. Ancak din derslerinin niteliği ve süresi ilerleyen süreçlerde tartışmalara neden olmuştur.

Doktor Milaslı İsmail Hakkı, mekteplerde iki nedenden dolayı din derslerinin ulviyet ve kutsiyetine uygun bir hatıra bırakılamadığını öne sürmektedir. Bunlardan birincisi, Tanzimat'tan beri iş başına gelen küberanın dine karşı lakayt kalmaları, ikincisi ise ilmiyenin zamanın şartlarını dikkate almayan tavırlarıdır.⁵⁸ Aksekili Ahmed Hamdi, mekteplerde din derslerinin nitelik olarak yeterli olmadığı üzerinde durmuştur.⁵⁹ Aksekili, zaman ve zemine göre değişmesi gereken dini tedrisat tarzının bir şekil üzerinde bırakıldığına dikkat çekmiştir.⁶⁰ A. Süleyman, mekteplerde din derslerindeki ezberciliği muzâaf ezbercilik olarak nitelemekte, bundan dolayı çocuklara gerçek bir din terbiyesinin verilemediğini ve Maârif Nezâretinin mektep derslerini ıslah ederken ve hocalarını da değiştirirken aynı uygulamayı din dersleri ve hocaları için yapmadığını belirtmektedir.⁶¹ Abdullatif Nevzat mektep derslerinde takip edilen bir üslubun bulunmadığından bahsetmekte, talim ve tedrisin tam olarak yapılamadığına işaret etmektedir.⁶² Yazara göre çocuklar gelişim basamaklarının ilk zamanlarında olduklarından onlara vâcibü'l-vücûd gibi konuları öğretmek kolay değildir. Bir öğretim usulü olarak örneğin; çocuklara bu gibi mevzular anlatılırken maddi örneklerden hareket etmek gerekir. Allah'ın zati ve sübuti sıfatları çocuklara bazen tarifleri de verilerek ezberlettirilmelidir. Ezberden sonra biraz zaman geçmesi beklenmeli, çocuk ezberlediği lafızları unutsa da bundan sonra çocuğa Allah diri midir, bizim gibi sever sevilir mi, o da bir yerde oturur mu gibi sorular sorulmalıdır. Çocuk bazen verdiği cevaplarda isabet eder, bazen kaçamak cevaplar verir ve böylece çocuğun öğrenmesinde kolaylık sağlanmış olur.⁶³ Diğer taraftan dergide, mektep programlarında din derslerinin ihmal edildiği dile getirilmektedir.⁶⁴ Ayrıca Darümuallimin öğrencileri yeterli bir din öğretimi alamadıklarından dolayı mezun olduktan sonra görev yaptıkları okullarda din derslerini doğru düzgün bir şekilde okutamamaktadırlar.⁶⁵ Aksekili, din derslerinde dikkat edilecek esas ve prensipleri, alınacak tedbirleri maddeler halinde sıralamıştır.⁶⁶ Aksekili, dini tedrisatın ancak İslam tarihi ve medeniyeti ile birlikte okutulması halinde tam olarak verilmiş olacağını savunmaktadır.⁶⁷ Hamdullah Suphi de din derslerinin sadece ibadet ve itikat öğreten dersler olmaması gerektiğini belirtmekte, din dersinin İslam tarihi ve medeniyetini de ihtiva eden ve bu konularda talebede his uyandıran bir nitelik taşıması gerektiğini vurgulamaktadır.⁶⁸

Abdullah Cevdet, "Yeni Ay Mecmûası"nda geçen bir din dersi numunesi hakkında bir yazı kaleme almıştır. Cevdet, din dersi olmasın, din olmasın diye bir düşüncelerinin olmadığını, din ve din

⁵⁸ Milaslı İsmail Hakkı, "Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin 'Dinî Dersler' Kitabı Mühim Bir Eksikimizin İtımına Doğru Büyük Bir Hatve", *Sebilürreşâd* 17/442 (25 Eylül 1335), 219.

⁵⁹ Aksekili Ahmed Hamdi, "Dinî Dersler", *Sebilürreşâd* 17/433-434 (1 Ağustos 1335), 134-136.

⁶⁰ Aksekili Ahmed Hamdi, "Mekteplerde Tedrîsât ve Terbiye-i Dîniyye Meselesi Hakkında: Maârif Vekil-i Muhteremi Hamdullah Suphi Beyefendi'ye", *Sebilürreşâd* 19/488 (17 Temmuz 1337), 216-217.

⁶¹ A. Süleyman, "Mekteplerde Din", *Sirât-ı Müstakîm* 7/164 (13 Teşrinievvel 1327), 127-128.

⁶² Abdullatif Nevzat, "Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tedrîs ve Telkini-III", *Sebilürreşâd* 7/174 (22 Kânûn-ı Evvel 1327), 276.

⁶³ Abdullatif Nevzat, "Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tedrîs ve Telkini-III", 278.

⁶⁴ "Mekteplerde Oyun Dersleri!", *Sebilürreşâd* 24/618 (25 Eylül 1340), 310.

⁶⁵ "Maârifin Hali", *Sebilürreşâd* 21/536-537 (14 Haziran 1339), 130.

⁶⁶ Aksekili Ahmed Hamdi, "Mekteplerde Dîn Tedrîsâtı: Heyet-i İlmiyye-i Riyaset-i Aliyyesine", *Sebilürreşâd* 22/553-554 (23 Ağustos 1339), 55.

⁶⁷ Aksekili Ahmed Hamdi, "Mekteplerde Tedrîsât ve Terbiye-i Dîniyye Meselesi Hakkında: Maârif Vekil-i Muhteremi Hamdullah Suphi Beyefendi'ye", 215-216.

⁶⁸ Hamdullah Suphi, "Maârifte Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârif Mütteallik Mesâil-i Muhtelifi Hakkındaki Nokta-i Nazarları (-I)", 90.

dersinin dindar olacak bireyler için faydalı hale getirilmesini istediklerini söylemektedir.⁶⁹ Yazara göre çocuğa zamanından önce dini terbiye verildiğinde bu aksi yönde bir tesire neden olur.⁷⁰ Ayrıca çocuklara din eğitimi verecek hocaların ergenlik çağı psikolojisini öğrenmeleri zorunlu kılınmalıdır.⁷¹ Dergi'de, mekteplerde talebeye örneğin Kur'ân-ı Kerim'e mana vermenin günah olduğu gibi bazı telkinlerin yapılmasının da yanlış olduğu belirtilmektedir.⁷²

İctihad'da, dindar olacak bireyler için din derslerinin faydalı bir şekilde işlenmesi, dersi verecek hocaların gerekli formasyona sahip olması ve zamanından önce verilen din eğitiminin çocuklarda bazı olumsuzluklara neden olabileceği üzerinde durulmaktadır. Sebülürreşâd'da ise, din eğitiminde eski usullerin kaldırılması ve tamamen ezberci bir anlayıştan uzak durulması gerektiği, erken yaşta da olsa uygun bir yöntemle din eğitiminin verilebileceği ve din derslerinin yanında İslam Tarihi ve Medeniyetinin de öğretilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

2.3. Darülfünunda Din Dersleri

Dönem itibari ile yükseköğretimde dini ilimlerin okutulup okutulamayacağı gündemde yer almıştır. Bu anlamda bir kısım düşünür Darülfünunda dini ilimlerin okutulmasına karşı çıkmıştır.

Sebülürreşâd'da, Darülfünun'a fıkıh ve şer'î ilimlerin sokulmamasını savunanlar tenkit edilmiştir. Dergi'de fıkıhın insanın menfaat ve zararına dair konuları ele alan bir ilim olmasına rağmen Darülfünun'da böyle bir fıkıh kürsüsüne yer verilmemiş olması doğru görülmemiştir.⁷³ Dergi'de, Medresetü'l-Mütehassısın Medreselerinin Maârif Vekâletine Gönderdiği Layiha'da Sahn ve Süleymaniye Medreselerinin Darülfünun'a bağlı bir ilâhiyat fakültesi olarak ilan edilmesinin teklif edildiği bildirilmektedir.⁷⁴ Ayrıca dergide, yeni açılan ilâhiyat fakültesinin kadro ve nitelik yönü ile tam bir fakülte hüviyeti taşımadığı ancak ileride kendi bünyesinde oluşturulacak şube ve çalışmalarla bunun gerçekleştirilebileceği belirtilmektedir.⁷⁵

Mehmet Zeki, Darülfünun'daki öğrenci sayıları hakkında bilgiler vermektedir. Yazara göre Darülfünun hala skolastik yapısını korumaktadır. Ulûm-ı şer'îye ve edebiyede 348, ulûm-ı riyażiyede 200 ve hukuk şubesinde ise 2117 öğrenci bulunmaktadır. Bu hali ile Darülfünun'da hala skolastik zihinler yetişmektedir.⁷⁶

Sebülürreşâd'da, Darülfünun'a fıkıh ve şer'î ilimlerin giremeyeceğini savunanlar tenkit edilmekte, ilâhiyat Fakültesinin görev ve fonksiyonu daha geniş bir biçimde ele alınmaktadır. İctihad'da, Darülfünun bünyesinde yer alan fakülteler ile onların öğrenci sayıları zikredilerek skolastik yapıdan kurtulamayan bir Darülfünun'a işaret edilmektedir.

2.4. Anglo-Saksonlar'da Dini Terbiye

Anglo-Sakson düşüncesinde ferdiyetçilikle birlikte din de önemli bir yer tutmaktadır. Din hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Dini terbiye daha çok yaşamın içinde kendini gösteren yönü itibari ile öne çıkmaktadır. Bu anlayışa göre genel manada, dini öğrenen bireyler kendilerine düşen sorumluluk içerisinde hareket ederek öğrendiklerini sadece bilgi seviyesinde tutmazlar ve hayata tatbik ederler.

Ferid, Gustave Le Bon'un "Psychologie Du Socialisme" adlı eserinin Anglo-Saksonlar'da Fikir-i Hükümet, Ta'lîm ve Terbiye bölümünü mütalaa etmektedir. Anglo-Sakson ve latin hükümetleri

⁶⁹ Abdullah Cevdet, "Ruhi ve Felsefi Tettebbu: Din Dersleri", *İctihad* 22/224 (15 Mart 1927), 4287.

⁷⁰ Abdullah Cevdet, "Ruhi ve Felsefi Tettebbu: Din Dersleri", 4288.

⁷¹ Abdullah Cevdet, "Ruhi ve Felsefi Tettebbu: Din Dersleri", 4289.

⁷² "Ayine-i Matbuat", *İctihad* 4/80-3 (12 Eylül 1329), 1771-1772.

⁷³ "Dârülfünun İle Fıkıhın ve Mesâil-i Şer'iyyenin Alakası Yokmuş!", *Sebülürreşâd* 16/414-415 (15 Mayıs 1335), 223.

⁷⁴ "İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassısın Medreselerinin Maârif Vekâletine Gönderdiği Layiha", *Sebülürreşâd* 23/594 (27 Mart 1340), 352.

⁷⁵ "İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülakat", *Sebülürreşâd* 24/601 (22 Mayıs 1340), 43.

⁷⁶ Mehmet Zeki, "Vakayi-i Mâliye ve İktisâdiye", *İctihad* 5/115 (17 Temmuz 1330), 289.

sistem olarak benzeseler bile işleyiş tarzlarında farklılıklara sahiptir. Anglo-Saksonlar'da ön plana çıkan şahsî teşebbüs, metanet, azim ve itimadı nefistir. Her şey hükümetten beklenmemeli, şahsî vazifeler ve gayretler öncelikli kılınmalıdır. Latin kavimlerde ise bunun tam tersi bir durum vardır; her şey devletten beklenmektedir.⁷⁷ İngilizler, atalarından aldıklarını kendi terbiye usulleri ile muhafaza etmektedirler. Onlar, kitaplarla gerçekleşecek talim ve terbiye usulüne ehemmiyet vermezler.⁷⁸ Buna karşılık bizdeki mekteplerin durumu düşünüldüğünde bir sınıfta hepsi kitaptan olmak üzere otuz altı fen okutulmaktadır. Mekteplerde ameli hiçbir eğitim bulunmamaktadır. Çocuğa daha Rüştîye'de "Dürr-i Yekta Şerhi" gibi bir kişiyi fakih yapabilecek kitaplar okutulmakta ancak sonrasında çocuk bir abdest almayı dahi gösterememektedir.⁷⁹

Abdullah Cevdet'e göre Anglo-Sakson mekteplerinin hepsinde din önemli bir yere sahiptir. Namaz kılmak gibi dinin amel yönü lüzumu ölçüsüne indirilerek tafsilata olabildiğince girilmemektedir. Fakat bu durum her tarafta aynı şekilde olmamıştır. Hocalar, mektep talebelerinin Kitab-ı Mukaddesi tanıma ve alakadar olmalarına özen göstermektedirler. Hatta Darülfünun bünyesindeki fakültelere girişlerde talebelere din bilgisi yeterliliği ve ehliyeti istenmektedir.⁸⁰ XIX. yy.da Anglikan Kilisesinde piskoposluk unvanı alanlar çoğunlukla büyük mekteplerde muallim muavini sonra başmuallim olmuş kişilerdir. Bugün bile bu durum kanunda belirtilmediği halde işleyiş olarak devam etmektedir. Bu kişiler ileri gelen mekteplerin baş hocaları ve üyeleri arasında yer almaktadır. Son zamanlara doğru bu anane giderek azalmıştır. Dini tedrisat ise Anglikan ilmihaline göre sürdürülmektedir. Laik muallimler, Anglikan prensiplerine göre bir başmuallimin mahiyetlerinde ders vermektedir. Derslerin ruh ve istikametinde hadmaster yani baş hocanın etkisi ve rolü oldukça büyüktür.⁸¹ Anglo-Sakson eğitiminde en önemli husus itimat etmek ve itimat edilen olmaktır. Din, sosyal kurallar açısından seçkin bir yere sahiptir.⁸² Manastırlı Bahaddin'e göre milletin ahlak ve irfanının ıslahını ve düzelmesini sağlamak için mekteplerden Fransızca tedrisatı tamamen kaldırılmalıdır. Bunun yerine özellikle İngiliz tedrisatı getirilmelidir.⁸³

Sebülürreşâd'da, Anglo-Sakson eğitim ve öğretim sistemi talebenin teorik olarak öğrendiğini pratikte uygulama kabiliyetini kazanması ve toplum için güçlü bireyler olarak hazırlanması açısından değerlendirilmiştir. Dergide din tedrisatının da bu şekilde öğrenciye aktarılması gerektiği belirtilmiştir. İctihad'da ise, Anglo-Sakson eğitim anlayışında dinin önemli bir yerinin olduğuna ve Anglo-Sakson hükümetlerinde dinin konumunun farklılık gösterebileceğine işaret edilmiştir. Dergide, Fransız eğitim sisteminin terk edilerek dinin de önemsendiği İngiliz eğitim sistemine geçilmesi tavsiye edilmektedir.

2.5. Ailede Dini ve Ahlaki Terbiye

Çocuklar ilk terbiyelerini ailelerinde alırlar. Aile ayrıca toplumun temel yapısını oluşturmaktadır. Aile içinde edinilmesi gereken dini ve ahlaki davranışların doğru bir şekilde çocuğa verilmesi daha sonraki gelişim basamakları açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu açıdan anne ve babaların sorumlulukları büyüktür. II. Meşrutiyet düşünürleri mektep ve medreseler kadar ailede dini ve ahlaki terbiye üzerinde de ehemmiyetle durmuşlardır.

Abdullatif Nevzat'a göre ahlak ve terbiye birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Milletlerin saadeti ve kötü hali ahlak ve terbiye ile yakından ilişkilidir.⁸⁴ M. Şemseddin, terbiyenin gayesinin

⁷⁷ Ferid, "Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lim ve Terbiye", *Sebülürreşâd* 3/70 (24 Kânûn-ı Evvel 1325), 278.

⁷⁸ Ferid, "Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lim ve Terbiye", 279.

⁷⁹ Ferid, "Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lim ve Terbiye", 279.

⁸⁰ Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye", *İctihad* 22/211 (31 Eylül 1926), 4086.

⁸¹ Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye", 4086.

⁸² Abdullah Cevdet, "Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye", 4087.

⁸³ Manastırlı Bahaddin, "Musâhabe-i İctimâiye: 2 Ulya-yı Umûr ve Etfâl İle Muallim ve Muallimelerimize", *İctihad* 2/10(22) (Temmuz 1909), 371.

⁸⁴ Abdullatif Nevzat, "Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye-1", *Sebülürreşâd* 10/257 (1 Ağustos 1329), 370.

çocuğun gelecekte refah içinde olmasını sağlamak ve onu hayat mücadelesine hazır hale getirmek olduğunu söylemektedir.⁸⁵ Yüzbaşı Fuat Bey, Beyrut'ta düşman gülleleri altında ailesine yazdığı vasiyetinde çocuklarının İslam dairesi içinde eğitilmesini istemiştir.⁸⁶ Mehmed Fahreddin de, her müminin Yüzbaşı Fuat Bey'in belirttiği bu fikir ve hissi taşımasının dini bir gereklilik olduğuna işaret etmiştir.⁸⁷ Yazar, çocuğun vicdanını bir fonograf plağına benzetmektedir. Bu fonografa ne işlenirse o kalıcı hale gelmektedir. Her insan iman fitratı üzerine doğmuştur. Anne ve babası hangi dine mensup ise çocuk o esas üzerine terbiye edilir. Her Müslüman çocuk İslam üzerine terbiye edilmelidir.⁸⁸ M. Şemseddin'e göre çocukların terbiye ve ahlakından birinci derece aileler sorumludur. Mektepler, çocukta öteden beri gelen iyi huyları geliştirir ve çocuğun kötü huylardan kurtulmasına yardımcı olur. Bu süreçte aileler, mekteplerle birlikte hareket etmeli ve koordineli bir biçimde çocuğun eğitiminde rol almalıdır.⁸⁹ M. Şemseddin'e göre dini terbiye mekteplerde daha belirli bir kural ve sorumluluk içinde sürdürülmeli; mektep ve aile içindeki din eğitiminde ise birbirinden kopuk unsurlar olmamalıdır.⁹⁰ Yazara göre çocukların kafalarındaki ilk intiba aile içindeki yaşamlarında olduğundan muallimlere nazaran ailede verilen ahlak duygusu daha tesirli olmaktadır.⁹¹ Nusret Cezm, annelerin evladını terbiye etmek gibi büyük bir görevi olduğunu söylemektedir.⁹² Mehmet Akif de, çocuğun terbiyesinde annenin rolü ve etkisi üzerinde durmaktadır. Çocuk bu dönemde ahlaki yönden terbiye edilmeye oldukça müsaittir.⁹³ Bu anlamda özellikle annelere daha büyük görev düşmektedir. Bundan dolayı öncelikle annelerin iyi bir eğitime sahip olması gerekir. Nezihe Muhlis, kadın terbiyesinde onların iyi bir valide ve iyi bir ev hanımı olacak şekilde yetiştirilmeleri üzerinde durmaktadır.⁹⁴ Diğer taraftan M. Şemseddin, ahlak dersleri ile ahlak terbiyesinin birbiri ile karıştırılmaması yönünde ahlak terbiyesinin yalnız ahlak derslerinde değil eğitimin tamamında bulunması gerektiğine işaret etmiştir.⁹⁵

Abdullah Cevdet, J. M. Guyau'nun eserlerinden "L'irréligion de L'avenir" in Aile İçinde Terbiye başlıklı bölümünü Fransızca'dan tercüme ederek okuyucuları ile paylaşmıştır. J. M. Guyau, bir baba kendisi için olmasa bile çocukları ve eşi için bir dini inanca sahip olmalı mıdır? Eğer annenin bir dini inancı var ise baba çocuklarının terbiyesini eşine bırakıp alakasız şekilde kalabilir mi? diyerek öncelikle babanın ve sonrasında annenin din eğitimindeki rolü üzerinde durmaktadır.⁹⁶ Kadınların annelik görevi ve çocukları üzerindeki eğitiminin önemine değinen Abdullah Cevdet, iyi eğitim alan bir kız çocuğunun ileride iyi evlatlar yetiştireceğini söylemektedir.⁹⁷ Lali'ye göre çocuklar ilk terbiyelerini anne kucağında almakta ve çocukla devamlı temas halinde olan anne çocuğun ilk hocası olmaktadır. Bir anne görevini tam olarak yerine getiremediği takdirde çocuk ilk terbiyesini eksik almış olacaktır. Bu açıdan ileride anne olacak kadınları eğitmek, ahlaki ve ilmi açıdan yetiştirmek oldukça önemlidir.⁹⁸ Samizade Süreyya, ailede babaların çocukları mekteplere göndermek ile vazife

⁸⁵ M. Şemseddin, "Ta'lim ve Terbiyede Ebeveynin Vezaifi", *Sebilürreşâd* 1-8/22-204 (19 Temmuz 1328), 417.

⁸⁶ Mehmed Fahreddin, "Ta'lim ve Terbiyede Üssülesas-II", *Sebilürreşâd* 1-8/25-207 (9 Ağustos 1328), 479.

⁸⁷ Mehmed Fahreddin, "Ta'lim ve Terbiyede Üssülesas-II", 479.

⁸⁸ Mehmed Fahreddin, "Ta'lim ve Terbiyede Üssülesas-II", 479-480.

⁸⁹ M. Şemseddin, "Tedrîsât ve Terbiye-i Ahlâkiyye", *Sebilürreşâd* 9-215 (4 Teşrin-i Evvel 1328), 126.

⁹⁰ M. Şemseddin, "Ta'lim ve Terbiyede Mektepler", *Sebilürreşâd* 1-8/24-206 (2 Ağustos 1328), 477.

⁹¹ M. Şemseddin, "Ta'lim ve Terbiyede Mektepler", 478.

⁹² Nusret Cezmi, "Kadın: Bir Valide Olmaya Gayret Etmelidir.", *Sebilürreşâd* 21/534-535 (9 Haziran 1339), 111.

⁹³ Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını: İkinci Fasıl: Kadın nedir?, Kadının Vazife-i Tabiiyesi Nedir?", *Sirât-ı Müstakîm* 1/4 (4 Eylül 1324), 59-60.

⁹⁴ Nezihe Muhlis, "Terbiye-i İnas Etrafında", *Sirât-ı Müstakîm* 6/146 (2 Haziran 1327), 249.

⁹⁵ M. Şemseddin, "Tedrîsât ve Terbiye-i Ahlâkiyye", 126.

⁹⁶ J. M. Guyau, "Din Noktasından: Ailede Terbiye-I", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad* 26/308 (1 Teşrin-i Sâni 1930), 5495.

⁹⁷ Abdullah Cevdet, "İcmal-i Mukadderat-ı Nisa", *İctihad* 2/9(21) (Mayıs 1909), 329.

⁹⁸ Lali, "Kadın", *İctihad* 3/36 (1 Kânûn-ı Evvel 1327), 922.

ve sorumluluklarının bitmediğini, modern mektep ve Darülfünunlardan da mezun olsa çocuk veya gençler ahlaki en iyi şekilde ancak anne ve babalarından öğrenebileceklerini belirtmektedir.⁹⁹

J. M. Guyau'ya göre bir babanın vazifesi kendisindeki mevcut kanaat ve fikirleri ailesine hâkim kılmaktır. Terbiyenin prensiplerinden biri ölçüyü kaçırmadan çocuğun aklını mükemmelleştirmek ve ona göre çocuğa yaklaşmaktır.¹⁰⁰ Baba, çocuğuna felsefi ve dini bir fikir vermediği takdirde çocuk hayatı boyunca ıstırabını çekeceği hurafelerden zor kurtulacaktır. Çocuğa verilecek terbiye zihinde buhranlara meydan vermeyecek bir nitelik taşımalıdır. Çocuğu büyüdüğünde kurtulur düşüncesi ile dinin yaşamakta olan masalları ile oyalamak yanlıştır.¹⁰¹ Bizim terbiye sistemimiz çocuğun anlayamayacağı şeyleri onların kafasına sokmaya çalışmak diğer taraftan anlayabileceği mevzularda zekâsını uzaklaştırmak şeklinde bir işleyiş ve tenakuza sahiptir. M. Menar'e göre çocuk anne, baba ve büyük annesinin karşısına onların îtikatlarına muhalif olarak çıkarılmamalıdır. Çocuğa, anne ve babasına hürmet için anne ve babasının îtikatlarında hiç yanılmayacakları fikrinin aşılması yerine hakikati ayırt etme yetisi kazandırılmalıdır. Bu yaklaşım, çocuğun vicdan hürriyetine karşı saygısını güçlendirecektir. Herkes kendi içtihadının mutlak hakikat olduğunu iddia etmekten çekinmelidir. Bu prensip ile hareket edildiği takdirde çocuk, erken yaşlarda hiçbir an'anevi din ve akideden alıntı yapmayarak hakikaten muhakeme ve mülâhaza edilmiş bir şahsi itikat yapmayı öğrenecek, böylece filozof ve ariflerin sahip olduğu seviyeye çıkacaktır.¹⁰²

Ali Baha'ya göre çocuk terbiyesinde üç usul bulunmaktadır. Bunlar, ilâhiyat, metafizik ruhiyyat ve tabiiyyat/biyolojik ruhiyyattır. Yazar kendisinin tabiiyyatçı olduğunu belirtmektedir.¹⁰³ Terbiyeden maksat topluma faydalı nesiller yetiştirmektir. Tabiiyyatçı ruhiyyat için ahlaki bir terbiyenin en iyi usulü tabii mübadeledir. Bu usulde sebep ve neticeler çocuğa fiilen tatbik ettirilir.¹⁰⁴

Her iki dergide de ailede dini ve ahlaki terbiyenin önemi vurgulanmaktadır. Sebîlürreşâd'da bu terbiyenin mekteplerle birlikte koordineli bir şekilde yapılması önerilmekte ve ebeveynlere büyük sorumlulukların düştüğü belirtilmektedir. İctihad'da ise ebeveynlerin sorumluluklarına değinilmekte, çocuğa verilecek dini ve ahlaki terbiyede çocuğun daha çok kendi muhakemesini kullanarak eğitilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.

3. Din Eğitiminin Meşruiyeti ve Hukuksal Temeli

Erken dönem Cumhuriyet ideolojisinde seküler dünya görüşü ağır basmaktadır. Dolayısı ile din eğitimi de bu seküler bakış açısı içinde meşruiyet ve hukuksal temeli açısından tartışılır hale gelmiştir. Dergilere yansıyan bu tartışmalar Tevhîd-i Tedrisat, Laik Eğitim ve Milli Eğitim başlıkları altında incelenmiştir.

3.1. Tevhîd-i Tedrisat

Osmanlı'da eğitim anlamında askeri okullar ile batıya açılma, daha sonrasında mekteplerin yaygınlık kazanması, azınlık okullarının varlığı ve tüm bunların yanında bir de medreselerin varlığı eğitimde birliğe gidilmesi sonucunu doğurmuştur. Tevhîd-i Tedrisat tartışmalarında Osmanlı'da önemli bir misyon sürdürmüş olan medreselerin kapatılması konusu ön plana çıkmıştır.

Emrullah Efendi'ye göre mektep ve medrese arasındaki ihtilaf mektep-medrese konumlandırmasından kaynaklanmış ve mektepler denilince dünya, medreseler denilince ahireti

⁹⁹ Samizade Süreyya, "Bizde Âile Hayatı", *İctihad* 5/108 (29 Mayıs 1330), 148. Konuyla ilgili geniş bilgi için Bk. Şeref Göküş, "II. Meşrutiyet Dönemi İslamcı Çizgideki Süreli Yayınlarında Aile ve Çocuk Eğitimi", *Artuklu Akademi* 7/1 (2020), 109-114.

¹⁰⁰ Guyau, "Din Noktasından: Ailede Terbiye-I", 5496.

¹⁰¹ Guyau, "Din Noktasından: Ailede Terbiye-I", 5497.

¹⁰² J. M. Guyau, "Din Noktasından: Ailede Terbiye (maba'd ve hitam)", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad* 26/310 (1 Kânûn-ı Evvel 1930), 5519-5520.

¹⁰³ Ali Baha, "Çocuk Terbiyesi", *İctihad* 17/141 (15 Kânûn-ı Sâni 1922), 2969.

¹⁰⁴ Ali Baha, "Çocuk Terbiyesi", 2969-2971.

önceleyen bir yaklaşım tarzı bu belirlemeye neden olmuştur.¹⁰⁵ Mehmed Emin, birçok yabancı mekteplerin bulunduğu Osmanlı'da mektep ve medresenin devleti öz itibari ile ikiliğe götürmüş olmasına dikkat çekmektedir.¹⁰⁶

Tevhîd-i Tedrisat Kanûnu'ndan sonra yayınlanan bir genelgeyle medreselerin beklenmedik bir şekilde kapatılmasının oluşturduğu kızgınlık Sebîlürreşâd'a yansımıştır. Vâsıf Bey'in beyanatına "Ocak Söndürmek Meziyetmiş" başlıklı bir yazıyla dergide cevap verilmiştir. Vâsıf Bey keşke yıkıcı işlerle değil de yapıcı işlerle gündeme gelseydi, şeklinde başlayan yazıda medreselerin ilgasıyla işsiz kalan müderrislerin durumuna dikkat çekilmiştir.¹⁰⁷ Sebîlürreşâd, Tevhîd-i Tedrisat konusunda Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi ile yaptığı bir mülakatı yayımlamıştır. Mülakatta, Tevhîd-i Tedrisat Kanûnu ile Dârü'l-hilafe medresesinin ortadan kaldırılmış olacağı, İlahiyat Fakültesinin de talebesiz kalacağı ve aynı durumun harbiye için de geçerli olacağı belirtilmiştir.¹⁰⁸ Dergi'de, Tevhîd-i Tedrisat Kanûnu'nda geçmemesine rağmen medreselerin kapatıldığı, askeri okullar için ise aynı işlemin uygulanmadığı ve medreseleri kapatma işinin kanuna değil şahsi tercihlere bırakıldığı belirtilmektedir.¹⁰⁹

Abdullah Cevdet, milli his, inanç ve menfaat noktasında aynı çizgide bulunmanın devlete içerden ve dışardan gelecek zararları engelleyeceğini söylemektedir.¹¹⁰ Cevdet'e göre birlik ve beraberlik için bir de eğitim ve öğretimde birliğin sağlanması gerekmektedir. Yazar, Fransız ve diğer ecnebi okullara giden öğrenci sayısının yarım milyonu bulduğuna, bu hali ile his, inanç ve menfaat birlikteliğini sağlamanın güç olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹¹ Ona göre Maarif Vekili Vâsıf Bey'in medreseleri kaldırmasındaki icraatı isabetli olmuştur.¹¹²

İctihad'da, Tevhîd-i Tedrisat açık bir şekilde desteklenmiştir. Sebîlürreşâd'da ise, Tevhîd-i Tedrisat ile gerçekleştirilen medreselerin kapatılması işi yanlış görülmekte, kanunla açılmış ilâhiyat fakültesine ve imam hatip okuluna öğrenci bulunamayacağı ve bundan dolayı bu okulların ömürlerinin kısa olacağı belirtilmektedir.

3.2. Laik Eğitim

Tanzimat döneminde eğitimde yapılan değişiklikler daha sonraki yıllarda laik eğitimin zeminini oluşturmuştur. II. Meşrutiyet yıllarında din eğitimi bu perspektiften değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve Cumhuriyet döneminde laik eğitim anlayışı kabul edilmiştir.

Kazım Nami'ye göre din, kültürün en kuvvetli cephesidir. Laik demek dinsizlik demek değildir, laik demek gayr-ı ruhani demek olduğundan bu kelimenin Osmanlı toplumunda bir yeri yoktur.¹¹³ Hasan Hikmet, mekteplerde Fransız ihtilalinin anlatıldığı kadar din tedrisatının yapılmamasını tenkit etmektedir. Laiklik hangi açıdan bakılırsa bakılsın asrılık gibi değildir. Yazar, İslami sosyal düzenin, ilerleme ve gelişmek için yeterli olduğu kanaatini taşımaktadır.¹¹⁴ Diğer taraftan dergide, laik bir hükümette din ve vicdan hürriyeti olması gerekirken camide Kur'ân-ı Kerim ezberi yapan talebelerin

¹⁰⁵ Hamdullah Supdi, "Maârifte Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârifte Mütelaik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları I", 91.

¹⁰⁶ Mehmed Emin, "Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler -I: Huzur-ı Celîl-i Meşihatpenahiye", *Sebîlürreşâd* 12/296 (1 Mayıs 1330), 175.

¹⁰⁷ Emin Özdemir, "İslah Çalışmalarından İlgasına Medreselere İslâmî Bir Bakış; Sebîlürreşâd'da Tevhîd-i Tedrisat Kanûnu ve Uygulamaları", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/2 (Winter 2013), 209.

¹⁰⁸ "Tevhîd-i Tedrisât Kanûnunun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülakat", *Sebîlürreşâd* 24/604 (12 Haziran 1340), 90.

¹⁰⁹ "Tevhîd-i Tedrisât Demek İlgâ-yı Tedrisât Demek midir?", *Sebîlürreşâd* 24/602 (29 Mayıs 1340), 58-59.

¹¹⁰ Abdullah Cevdet, "Kıvam-ı Akvâm-Konferans", *İstihad* 90-1 (23 Kânûn-ı Sâni 1329), 2016.

¹¹¹ Abdullah Cevdet, "Kıvam-ı Akvâm-Konferans", 2019-2020.

¹¹² Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tedrisât", 3397.

¹¹³ Kazım Nami, "Dinî Terbiye, Dinî Tedris", *Sebîlürreşâd* 19/479 (7 Mayıs 1337), 111-112.

¹¹⁴ Hasan Hikmet, "İctimâiyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Laiklik-Asrılık", *Sebîlürreşâd* 22/555-556 (30 Ağustos 1339), 73-74.

yakalanarak cürm-ü meşhuda sokulmasının doğru olmadığı belirtilmektedir.¹¹⁵ Dergi'de, laik bir hükümette Diyanet İşleri Riyaseti bulunduğu halde Daru'l-huffâzların kaldırılması fikrinin düşünülmeden ortaya atılmış olduğuna işaret edilmektedir.¹¹⁶

İsmail Hakkı, Cumhuriyet'in temellerinden biri olan eğitimin nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Türk Mektepleri dini mi, gayri dini mi, lâ-dini midir? Cumhuriyet, gelinen bu noktada hayatın genel huzur ve güveni açısından iki eğitim türünden birini tercih etmelidir. Ya dini eğitimi ilim ve zekâ yönü ile kavrayacak ve kapsayacak felsefi bir eğitim veya din eğitiminin tamamen programlardan ve eğitim kurumlarından çıkarılması yollarından biri tercih edilmelidir.¹¹⁷ Cumhuriyetin eşitlik ilkesi gereği mekteplerde din eğitimi verilmemeli ancak hürriyet ilkesi gereği de kişilere ailelerinden, toplumdan ve ibadethanelerinden bu eğitimi alabilme imkânı sağlanmalıdır. Bu uygulandığında Cumhuriyet lâ-dini bir özellik taşıyacaktır. Cumhuriyeti savunanların yapmaları gereken mekteplerdeki yarı dini ve yarı lâ-dini olan iki eğitim şeklini terk etmeleridir. Ahlaki, insani ve bedii değerleri bir de felsefe eğitimi ile süslemek gerekir. Böylece akıl ile birlikte vicdan da muhafaza edilmiş olacaktır.¹¹⁸

Abdullah Cevdet'e göre dinlerin kıymeti, kitaplarda yazılan ahlaki prensipler ile değil onların hayattaki karşılıkları ve yaşamdaki yeri ile alakalıdır. Doğu dünyasında din uhrevi bir mahiyettedir. Örneğin, Amerika'da din hem dünyayı hem ahireti imar etmektedir. O yüzden Amerika'daki din anlayışı bizdekinden farklıdır. Bizde din sadece uhrevi yönü ile kalmıştır. Bundan dolayı Türkler yeni bir vicdan hâkimi ortaya koymak ve mevcut din anlayışlarını değiştirmek zorundadırlar.¹¹⁹

İctihad ve Sebülürreşâd yazarları laik eğitim konusunda birbirlerinde farklı düşünmektedirler. İctihad'da, din yerine felsefi ve ahlaki fikirlerle vicdanların terbiye edilebileceği savunulurken Sebülürreşâd'da ise, toplumun gelişmesi ve ilerlemesine İslam'ın bir engel olmadığı vurgulanarak mekteplerde din derslerine yer verilmemesi fikri kabul edilmemektedir.

3.3. Milli Terbiye

Milli terbiye bireylere kendi dil, din, tarih, edebiyat ve geleneklerini doğru bir şekilde öğretmektir. Osmanlı'da milli terbiye kavramı Balkan Savaşlarından sonra gelişmeye başlamıştır. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Halifelîğin, Şer'iyye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması gibi yenilikler ile milli devlet anlayışı hâkim kılınmak istenmiştir. Dönemin düşünürlerinin çoğu dini terbiyeyi milli terbiyenin bir unsuru olarak görmüştür.

Ahmet Cevdet, milli terbiye ile dini terbiyeyi bir arada yapmanın imkânını aramış, Almanya ve Lehistan'dan örnekler vermiştir. Ona göre milli ve dini terbiye birbirinden ayrılmaz bir bütündür ve birbirine zıt şeyler değildir.¹²⁰ Almanya'da her genç 20-22 yaşına varıncaya kadar din dersi görmek zorundadır. Almanlara göre dini terbiye almadan sağlam bir millet oluşturulamaz.¹²¹ Din hususunda Türkler gibi hiçbir millet yoktur ki dini malumat noktasında eksik olmasın. En basit şeyler hakkında bile bir bilgisi olmayan gençlerle bir millet oluşturmak zordur.¹²² Yazara göre din tedrisatı milli tedrisat ile birlikte sürdürülmelidir. Bunun hangi şekilde olmasına ise ilmi bir heyet karar vermelidir.¹²³ Ahmed Cevdet'e göre halk hükümetini vücuda getirmek için üç esas vardır. Bunlar dini

¹¹⁵ "Camide Hıfz-ı Kur'ân Mücrimleri!", *Sebülürreşâd* 24/603 (5 Haziran 1340), 80.

¹¹⁶ "Dar'ül-Huffâzlar Hakkında: Maârif Vekâletimizin Nazar-ı Dikkatlerine", *Sebülürreşâd* 24/604 (12 Haziran 1340), 96.

¹¹⁷ İsmail Hakkı, "Lâ-Dini Yani Sadece Ahlâki, Bedii ve İnsani Bir Terbiye Temeli", *İctihad* 21/202 (15 Nisan 1926), 3943.

¹¹⁸ İsmail Hakkı, "Lâ-Dini Yani Sadece Ahlâki, Bedii ve İnsani Bir Terbiye Temeli", 3943-3944.

¹¹⁹ Abdullah Cevdet, "İctimâi Sütun: Din ü Terbiye-i Vicdaniye", *İctihad* 21/197 (1 Şubat 1926), 3862-3863.

¹²⁰ Ahmed Cevdet, "Terbiye-i Millîyye ile Terbiye-i Dîniyye", *Sebülürreşâd* 24/619 (2 Teşrîn-i Evvel 1340), 330. Sebülürreşâd'da Milli ve Dini Terbiye için Bk. Süleyman Pak, Sebülürreşâd ve Sırât-ı Mustakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tesbit ve Tahlili (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 150-153.

¹²¹ Ahmed Cevdet, "Terbiye-i Millîyye ile Terbiye-i Dîniyye", 331.

¹²² Ahmed Cevdet, "Terbiye-i Millîyye ile Terbiye-i Dîniyye", 331.

¹²³ Ahmed Cevdet, "Terbiye-i Millîyye ile Terbiye-i Dîniyye", 331.

terbiye, harsi terbiye ve iktisadi terbiyedir.¹²⁴ Hüseyin Adil, milli vicdan için harsın gerekli olduğunu söylemektedir. Harsın temel taşı da din ve ahlaktır.¹²⁵

Ahmed Ağayef'e göre milli terbiyeye sahip olamayan milletler ne mesut olurlar ne de yaşayabilirler. Terbiye milli olmalıdır. Talim ise kozmopolit bir özellik taşır. Milliyet dinden, lisandan, tarihten, edebiyat ve ananeden; milli terbiye de bu beş esastan oluşmaktadır.¹²⁶ Ona göre Osmanlı'da milli terbiye mevcut değildir. İbtida-i ve rüşdî mekteplerde verilen eğitim yukarıda sayılan beş şarttan kopuktur.¹²⁷ Yazar, milli terbiyeyi oluşturan beş esastan biri olan dini ilk sırada zikretmekte ve açıklamaktadır.¹²⁸ Rıza Tevfik Bölükbaşı, sadece Arapça anlamının, hafız olmanın ve Kur'ân'ı tercüme etmenin milli terbiye için yeterli olmadığına, vatani ve milli bir terbiye için kapsamlı bir şekilde milli hislerin oluşturulması gerektiğine işaret etmektedir.¹²⁹

İctihad ve Sebülürreşâd'da, milli terbiyenin bir unsurunun da din terbiyesi olduğu konusunda benzer düşünceler ileri sürülmüştür. Her iki dergide de milli terbiyenin gerekli olduğu hususunda aynı endişe ve sorumluluk paylaşılmıştır.

Sonuç

Sebülürreşâd ve İctihad'daki yazılarda toplumun ve devletin içinde bulunduğu buhranlı durumdan kurtulabilmesi yönünde ve çağın ihtiyaçlarına uygun bir din eğitimi anlayışının hâkim kılınmak istendiği açıktır. Dergiler ekseninde İslamcı ve Batıcı paradigmalara öne sürdükleri fikirler tespit edici, seçmecî ve çözüm önerileri sunma şeklinde bir özelliğe sahiptir. Ortaya konulan meseleler aynı ancak meselelere yaklaşımlarda göreceli bir farklılaşma bulunmaktadır. Sebülürreşâd ve İctihad'ın din ve eğitim anlayışındaki farklı yaklaşımları medrese ve laik eğitim konularında birbirlerinden ayrılmalarına neden olmuştur. Dergilerde bunun dışındaki konularda örneğin vaazların çağın ihtiyacına göre hazırlanması ve hutbelerin muhatabının lisanına göre okunması konularında benzer düşünceler savunulmuştur.

Dergilerde din eğitimi açısından güncelliğini koruyan bazı konular vardır. Örneğin; okul öncesi Kur'an kurslarında verilen din eğitiminin çocuğun ailesinden kopuk verilmemesi, köy imamlarının veya din görevlilerinin sadece dini ilimlere değil sosyal bilimlere de hâkim olmalarının gerektiği, din eğitiminin milli eğitim için vaz geçilmez bir unsur olduğu, dini bilgilerin bir ahlak ve değere dönüşecek şekilde verilmesi, hutbe ve vaazların çağın ihtiyacına ve toplumsal gerçekliğe uygun bir şekilde hazırlanması şeklinde ifade edilebilir.

Sebülürreşâd İslamcı, İctihad Batıcı paradigmanın bir temsilcisi olmakla beraber din eğitimi konularında birbirlerinden çok uzak fikir ve değerlendirmelere sahip değildiler. Dergilerde günümüz din eğitiminde "millî eğitimin zorunlu bir unsurunun da örgün veya yaygın din eğitiminin olması gibi" ideolojik anlamda toplumsal mutabakatı sağlayacak yaklaşımlar da bulunmaktadır.

Türk eğitim tarihinde geçmişin sorun ve meselelerini hala tam olarak anlayamama ve bu alanda mukayesesiz bir bakış açısı içinde kalma bu mirasın sahiplerini kısır bir döngüye çekmektedir. Bu bağlamda, Sebülürreşâd ve İctihad'ın mukayeseli incelenmesi bir nebze de olsa sübjektif yaklaşımları bir araya getirerek, alternatif çözüm önerileri ile din eğitimi meselelerine daha bütüncül bir bakış açısı ortaya koyma imkânı sağlamıştır.

¹²⁴ Ahmed Cevdet, "Demokraside Halkın Terbiyesi", *Sırat-ı Müstakîm* 21/532-533 (2 Haziran 1330), 104.

¹²⁵ Hüseyin Adil, "Dârülfünun Gençlerine: Din ve Ahlâk", *Sebülürreşâd* 28/450 (4 Kanûn-i Evvel 1335), 94.

¹²⁶ Ahmed Ağayef, "Terbiye-i Millîye", *İctihad* 3/27 (15 Temmuz 1327), 782-783.

¹²⁷ Ahmed Ağayef, "Terbiye-i Millîye", 783.

¹²⁸ Ahmed Ağayef, "Terbiye-i Millîye", 783.

¹²⁹ Rıza Tevfik (Bölükbaşı), "Musâhabe-i İctihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyanlar", *İctihad* 4/93 (13 Şubat 1329), 2075-2076.

İntihal Taraması Plagiarism Detection	Bu makale intihal taramasından geçirildi/ <i>This paper was checked for plagiarism</i>
Etik Beyan Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Etik Komite Onayı Ethical Approval	Fırat Üniversitesi Etik Kurulu Başkanlığının ... tarihli ... sayılı kararıyla gerekli etik izinler alınmıştır. Ayrıca, çalışmada Helsinki Bildirgesi'ndeki araştırma ilkelere bağlı kalınmıştır. <i>An application for ethical approval was made to Fırat University Ethics Committee and the necessary ethical permissions were obtained with the decision numbered dated ...2022. In addition, the study adhered to the research principles of the Declaration of Helsinki.</i>
Yazar Katkıları Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması Design of Study: AD (%50), HE (%50) Veri Toplanması Data Acquisition: AD (%50), HE (%50) Veri Analizi Data Analysis: AD (%50), HE (%50) Makalenin Yazımı Writing up: AD (%50), HE (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision: AD (%50), HE (%50)
Finansman Grant Support	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. <i>The authors declared that this study has received no financial support.</i>
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. <i>The authors have no conflict of interest to declare</i>
Açık Erişim Lisansı Open Access License	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. <i>This work is licensed under Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License</i>
Telif Hakkı Copyright	Yazar(lar) Author (s): Abdullah Duman – Hamit Er

Kaynakça | References

- A. Süleyman. "Mekteplerde Din". *Sırât-ı Müstakîm* 7/164 (13 Teşrîn-i Evvel 1327), 127-128.
- A. Şükrü. "Medârisin Hayat ve Mematı Arefesinde: Medreseler Talebe için mi, Yoksa Müderrisler için midir?". *Sebîlürreşâd* 18/462 (1 Nisan 1336), 237-239.
- Abdullah Cevdet. "Anglo-Sakson Mekteplerinde Din ve Terbiye". *İctihad* 22/211 (31 Eylül 1926), 4086-4088.
- Abdullah Cevdet. "İcmal-i Mukadderat-ı Nisa". *İctihad* 2/9(21) (Mayıs 1909), 329-330.
- Abdullah Cevdet. "İctimâi Sütun: Din ü Terbiye-i Vicdaniye". *İctihad* 21/197 (1 Şubat 1926), 3861-3863.
- Abdullah Cevdet. "Kıvam-ı Akvâm-Konferans". *İctihad* 90-1 (23 Kânûn-ı Sâni 1329), 2016-2020.
- Abdullah Cevdet. "Müşterek Terbiye, Tevhîd-i Tadrîsât". *İctihad* 19/168 (1 Ağustos 1924), 3397-3402.
- Abdullah Cevdet. "Ruhî ve Felsefî Tettebbu: Din Dersleri". *İctihad* 22/224 (15 Mart 1927), 4287-4289.
- Abdullah Cevdet. "Softalığa Dair". *İctihad* 4/60 (4 Nisan 1329), 1303-1306.
- Abdullatif Nevzad. "Bizde Ahlâk, Bizde Terbiye-I". *Sebîlürreşâd* 10/257 (1 Ağustos 1329), 369-370.
- Abdullatif Nevzad. "Çocuklarımıza Akaid-i İslâmiyye'nin Usûl-i Tadrîs ve Telkini-III". *Sebîlürreşâd* 7/174 (22 Kânûn-ı Evvel 1327), 276-278.
- Ahmed Ağayef. "Terbiye-i Millîye". *İctihad* 3/27 (15 Temmuz 1327), 781-786.
- Ahmed Cevdet. "Demokraside Halkın Terbiyesi". *Sırât-ı Müstakîm* 21/532-533 (2 Haziran 1330), 103-104.
- Ahmed Cevdet. "Terbiye-i Millîye ile Terbiye-i Dîniyye". *Sebîlürreşâd* 24/619 (2 Teşrîn-i Evvel 1340), 330-332.
- Aksekili Ahmed Hamdi. "Dinî Dersler". *Sebîlürreşâd* 17/433-434 (1 Ağustos 1335), 134-136.

- Aksekili Ahmed Hamdi. "Medresetü'l-İrşad". *Sebîlürreşâd* 21/538-539 (21 Haziran 1339), 142-144.
- Aksekili Ahmed Hamdi. "Mekteplerde Dîn Tedrîsâtı: Heyet-i İlmiyye-i Riyaset-i Aliyyesine". *Sebîlürreşâd* 22/553-554 (23 Ağustos 1339), 53-55.
- Aksekili Ahmed Hamdi. "Mekteplerde Tedrîsât ve Terbiye-i Dîniyye Meselesi Hakkında: Maârif Vekil-i Muhteremi Hamdullah Suphi Beyefendi'ye". *Sebîlürreşâd* 19/488 (17 Temmuz 1337), 215-217.
- Ali Baha. "Çocuk Terbiyesi". *İctihad* 17/141 (15 Kânûn-ı Sâni 1922), 2969-2971.
- Alimcan el-İdrisi. "Hutbelere Dair". *Sırât-ı Müstakîm* 5/120 (9 Kanûn-ı Evvel 1326), 263-264.
- Astanalı Niyazi. "Talebe-i Ulûmda Hareket-i Fikriye: İştirak-ı Efkâr". *Sebîlürreşâd* 10/243 (25 Nisan 1329), 146-147.
- Balcıade Edremiçli Mehmed Tahir. "Taşralarda Hutbe ve Hatipler". *Sırât-ı Müstakîm* 3/73 (14 Kânûn-ı Sâni 1325), 331.
- Bereketzade Saffet. "Hutbelere Dair". *Sırât-ı Müstakîm* 2/27 (12 Şubat 1324), 9-10.
- Bowen, G. A. "Document Analysis as a Qualitative Research Method". *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-40.
- Bölükbaşı, Rıza Tevfik. "Musâhabe-i İctihad: Terbiye Meselesi Etrafında Cereyanlar", *İctihad* 4/93 (13 Şubat 1329), 2073-2077.
- Çapcıoğlu, Fatma. Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (Örgün ve Yaygın Eğitim Çerçevesinde). Ankara: Akara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Doğan, Recai. II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Doğan, Recai. İslâmcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.
- Duman, Abdullah. Eğitim (Din Eğitimi) Açısından Sebîlürreşâd ve İctihad Dergilerinin İncelenmesi ve Karşılaştırılması. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. "Bir Devri Temsil Eden Dergi Yakın Tarihimizin Canlı Şahidi: Sırât-ı Müstakîm-Sebîlürreşâd". Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Yakın Tarihimizin Belgeseli 1908-1925, Sırât-ı Müstakîm Mecmûası 1 (2013).
- Ethem Ruhi. "Dertlerimiz: Cerrcilik". *Sebîlürreşâd* 10/248 (30 Mayıs 1329), 230-232.
- Efe, Adem. "Sebîlürreşâd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/251-253. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ferid. "Anglo-Saksonlar'da Fikr-i Hükümet, Ta'lîm ve Terbiye". *Sebîlürreşâd* 3/70 (24 Kanûn-ı Evvel 1325), 278-280.
- Göküş, Şeref. "II. Meşrutiyet Dönemi İslamcı Çizgideki Süreli Yayınlarda Aile ve Çocuk Eğitimi". *Artuklu Akademi* 7/1 (2020), 109-114.
- Guyau, J. M. "Din Noktasından: Ailede Terbiye (maba'd ve hitam)". çev. Abdullah Cevdet. *İctihad* 26/310 (1 Kânûn-ı Evvel 1930), 5519-5520.
- Guyau, J. M. "Din Noktasından: Ailede Terbiye-I-". çev. Abdullah Cevdet. *İctihad* 26/308 (1 Teşrîn-i Sâni 1930), 5495-5497.
- Hafız Mehmed Hilmi. "Medâris Meselesi". *Sebîlürreşâd* 10/251 (20 Haziran 1329), 278-279.
- Halis Efendi. "Âlem-i İslâm'a Tebşir: Medâris-i İlmiyede Bir Hatve-i Tekâmül". *Sırât-ı Müstakîm* 3/76 (4 Kânûn-ı Sâni 1325), 379-382.
- Hamdullah Supdi. "Maârife Bir İstikamet-i Salime Vermek Zamanı Gelmiştir: Hamdullah Suphi Beyefendi'nin Maârife Müteallik Mesâil-i Muhtelif Hakkındaki Nokta-i Nazarları I". *Sebîlürreşâd* 19/477 (23 Nisan 1337), 90-92.

- Hanioğlu, M. Őukr . Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hasan Hikmet. "İctim iyyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Laiklik-Asrilik". *Sebilürreşâd* 22/555-556 (30 Ağustos 1339), 72-74.
- Haşim. "İslah-ı Medâris ve Esbab-ı İnhitatımız". *Sebilürreşâd* 10/254 (11 Temmuz 1329), 321-322.
- Hatipzâde, Ahmet Vasfi. "Terbiye Ta'lim, Medâris-i İlmiye". *Sebilürreşâd* 10/240 (4 Nisan 1329), 95-96.
- Hüseyin Adil. "D r lf nunun Gençlerine: Din ve Ahlâk". *Sebilürreşâd* 28/450 (4 Kânûn-ı Evvel 1335), 94-95.
- İbrahim Besim. "Hutbe". *Sırât-ı Müstakîm* 5/116 (11 Teşrîn-i S n  1326), 199-200.
- İsmail Hakkı. "L -Dinî Yani Sadece Ahlâki, Bedii ve İnsani Bir Terbiye Temeli". *İctihad* 21/202 (15 Nisan 1926), 3943-3944.
- Karlıdağ, Abdullah Cevdet. "Tanrı'ya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmâm". *İctihad* 21/202 (15 Nisan 1926), 3941-3942.
- Kazanlı Halim Sabit. "Hutbelere Dair: Kablelbise Hutbe". *Sırât-ı Müstakîm* 1/6 (18 Eylül 1324), 88-89.
- Kazım Nami. "Dinî Terbiye, Dinî Teds s". *Sebilürreşâd* 19/479 (7 Mayıs 1337), 110-112.
- Kılıczade Hakkı Bey. "Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb". *İctihad* 4/58 (14 Mart 1329), 1277-1281.
- Kılıczade İsmail Hakkı. "Dervişlik, Softalık Meselesi". *İctihad* 4/62 (18 Nisan 1329), 1349-1352.
- Kılıczade İsmail Hakkı. "Pek Uyanık Bir Uyku". *İctihad* 4/57 (7 Mart 1329), 1261-1264.
- Kılıczade İsmail Hakkı. "Yunus Hoca Hikâyeleri: Yunus Hoca Talebe". *İctihad* 4/77 (22 Ağustos 1329), 1703-1711.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 170-189.
- Lali. "Kadın". *İctihad* 3/36 (1 Kânûn-ı Evvel 1327), 920-923.
- M. Hakkı. "Terbiye ve Ta'lim, Ulem da Hareket-i Fikriyye: Ulemâ-yı İslâmiyye ile Hasbihal". *Sebilürreşâd* 10/250 (13 Haziran 1329), 260.
- M. Şemseddin, "Teds s ve Terbiye-i Ahlâkiyye", *Sebilürreşâd* 9-215 (4 Teşrîn-i Evvel 1328), 125-127.
- M. Şemseddin. "Ta'lim ve Terbiyede Mektepler". *Sebilürreşâd* 1-8/24-206 (2 Ağustos 1328), 477-478.
- M. Şemseddin. "Ta'lim ve Terbiyede Ebeveynin Vezaifi". *Sebilürreşâd* 1-8/22-204 (19 Temmuz 1328), 417-419.
- Mahmut Sadık. "Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fitrat". *İctihad* 4/85 (19 Kânûn-ı Evvel 1329), 1871-1874.
- Manastırlı Bahaddin. "Musâhabe-i İctim iye: 2 Ulya-yı Umûr ve Etfâl İle Muallim ve Muallimelerimize". *İctihad* 2/10(22) (Temmuz 1909), 363-371.
- Mehmed el-Celveti. "Hutbelere Dair". *Sırât-ı Müstakîm* 3/69 (17 Kânûn-ı Evvel 1325), 263-264.
- Mehmed Emin. "Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler -I: Huzur-ı Celil-i Meşihatpenahiye". *Sebilürreşâd* 12/296 (1 Mayıs 1330), 175-176.
- Mehmed Fahreddin. "Ta'lim ve Terbiyede  ss lesas-II". *Sebilürreşâd* 1-8/25-207 (9 Ağustos 1328), 478-480.
- Mehmet Zeki. "Vakay-i Mâliye ve İktisâdiye". *İctihad* 5/115 (17 Temmuz 1330), 288-292.
- Milaslı İsmail Hakkı. "Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin 'Dinî Dersler' Kitabı Mühim Bir Eksiğimizin İtmamına Doğru Büyük Bir Hatve". *Sebilürreşâd* 17/442 (25 Eylül 1335), 219-221.

- Muhammed Ferid Vecdi. "Müslüman Kadını: İkinci Fasıl: Kadın nedir?, Kadının Vazife-i Tabiiyyesi Nedir?". *Sırât-ı Müstakîm* 1/4 (4 Eylül 1324), 57-60.
- Mustafa Asım. "Köylülerimiz". *Sebîlürreşâd* 15/370 (19 Eylül 1334), 110-112.
- Müftizâde Mehmed Es'ad. "İstanbul Medreseleri". *Sebîlürreşâd* 21/540-541 (28 Haziran 1339), 160-163.
- Nezihe Muhlis. "Terbiye-i İnas Etrafında". *Sırât-ı Müstakîm* 6/146 (2 Haziran 1327), 248-249.
- Nusret Cezmi. "Kadın: Bir Valide Olmaya Gayret Etmelidir". *Sebîlürreşâd* 21/534-535 (9 Haziran 1339), 110-111.
- Ömer Fuad. "Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsûsumuzdan: Medreseler". *Sebîlürreşâd* 10/252 (27 Haziran 1329), 298-299.
- Ömer Nasuhi. "Vaaz ve Vâizler". *Sebîlürreşâd* 23/589 (21 Şubat 1340), 265-267.
- Özdemir, Emin. "İslah Çalışmalarından İlgasına Medreselere İslâmcı Bir Bakış; Sebîlürreşâd'da Tevhîd-i Tedrîsad Kanûnu ve Uygulamaları". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/2 (Winter 2013), 201-215.
- Pak, Süleyman. *Sebîlürreşâd ve Sırât-ı Mustakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tesbit ve Tahlili*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Polat, Nazım H. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/446-448. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Samizade Süreyya. "Bizde Âile Hayatı". *İctihad* 5/108 (29 Mayıs 1330), 148-151.
- Sâtu (el-Husri). "Tanzimatçılık Meselesi-I". *İctihad* 4/64 (02 Mayıs 1329), 1379-1383.
- Tahirü'l-Mevlevî. "Medresetülmeşayih Dolayısıyla Bir Hatıra". *Sebîlürreşâd* 13 (11)/285 (13 Şubat 1329), 398-399.
- Tansu, Yunus Emre. *Batıcı Düşüncenin Etkili Bir Sözcüsü Olarak İctihad Dergisi (1904-1932)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Tunalı Hilmi. "Medreseler Kongresi!..: (Osmanlı Müslüman Ulemâsına Bir Davet)". *Sırât-ı Müstakîm* 3/54 (3 Eylül 1325), 25-28.
- Usturumcalı Salih Zeki vd. "Görmek İstemeyenlerin Nazar-ı İnsafına!". *Sebîlürreşâd* 10/242 (18 Nisan 1329), 135.
- Zeki Megamiz. "Arap Lisânı ve Latin Harfleri". *İctihad* 24/271 (15 Nisan 1929), 5151-5153.
- "Ayine-i Matbuat". *İctihad* 4/80-3 (12 Eylül 1329), 1771-1773.
- "Camide Hıfz-ı Kur'ân Mücrimleri!". *Sebîlürreşâd* 24/603 (5 Haziran 1340), 80.
- "Dârülfünun İle Fıkhın ve Mesâil-i Şeriyyenin Alakası Yokmuş!". *Sebîlürreşâd* 16/414-415 (15 Mayıs 1335), 222-223.
- "Dar'ül-Huffazlar Hakkında: Maârif Vekâletimizin Nazar-ı Dikkatlerine". *Sebîlürreşâd* 24/604 (12 Haziran 1340), 95-96.
- "İctihad'ın Tatili". *Sebîlürreşâd* 10/238 (21 Mart 1329), 72.
- "İlâhiyat Fakültesi Hakkında Bir Mülakat". *Sebîlürreşâd* 24/601 (22 Mayıs 1340), 43-44.
- "İlâhiyat Medresesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassısın Medreselerinin Maârif Vekâletine Gönderdiği Layiha". *Sebîlürreşâd* 23/594 (27 Mart 1340), 351-352.
- "Maârifin Hali". *Sebîlürreşâd* 21/536-537 (14 Haziran 1339), 129-131.
- "Mekteplerde Oyun Dersleri!". *Sebîlürreşâd* 24/618 (25 Eylül 1340), 310-312.
- "Merakiz-i Tekaya Talimatnâmesi". *Sebîlürreşâd* 15/369 (12 Eylül 1334), 96-97.
- "Sebîlürreşâd". *Sebîlürreşâd* 10/238 (21 Mart 1329), 72.
- "Tevhîd-i Tedrîsât Demek İlga-yı Tedrîsât Demek midir?". *Sebîlürreşâd* 24/602 (29 Mayıs 1340), 58-59.

“Tevhîd-i Tedrîsât Kanûnunun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülakat”. *Sebîlürreşâd* 24/604 (12 Haziran 1340), 89-90.